

KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN AZERBAJYCAN'DAKİ FAALİYETLERİ

Alev KESKİN*
(Uzman)
MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire
Başkanlığı
<https://orcid.org/0000-0001-7693-5433>
a_keskin2000@yahoo.com
Fatma İLHAN SATILMIŞ**
(Uzman)
MSB Kültür ve Sanat Daire Başkanlığı
<https://orcid.org/0009-0006-1241-6750>
ilhanfatma77@gmail.com

Geliş Tarihi: 12.04.2019
Kabul Tarihi: 22.02.2024

Özgün Makale
DOI: 10.46953/askeritarih.1441450

Öz: Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya Bolşevik İhtilali'yle savaştan çekilmiş ve savaş şartları nedeniyle büyük bir ekonomik darboğaza düşmüştür. Bu nedenle Azerbaycan'daki Bakü petroleri Sovyet Rusya için önem arz etmiştir. Bu doğrultuda Rusya, Stephan Şaumyan liderliğinde Ermenileri örgütleyerek Azeri yönetimini devirmiş ve Bakü'yü ele geçirmiştir. Ermeniler kısa sürede Azerbaycan'da terör ve baskı yöntemlerine başvurmuşlar ve birçok Müslüman'ı katletmişlerdir. Katliam hareketleri karşısında Azerbaycan zaman zaman Osmanlı Devleti'nden askerî yardım talebinde bulunmuştur. Azerbaycan en son 4 Haziran 1918 tarihinde Batum Konferansı'nda Osmanlı Devleti ile imzaladığı anlaşmaya dayanarak Osmanlı Devleti'nden bir kez daha askerî yardım talep etmiştir. Bu anlaşma Osmanlı Devleti'nce Azerbaycan'a askerî yardım amacıyla teşkil edilen Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan'daki varlığının hukuki zeminini oluşturmuştur. Nuri Paşa Komutasındaki Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'da gerçekleştirdiği birçok askerî harekât neticesinde Ermeni ilerleyişini durdurmuş ve Bakü'yü kurtarmıştır. Ancak sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesi hükümlerince ele geçirdiği toprakları tahliye etmek zorunda kalmıştır.

Bu çalışma kapsamında, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yaptığı yardımın siyasi ve askerî süreci, Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan'daki faaliyetleri ve gelinen son nokta itibarıyla askerî kazanımlarından vazgeçerek Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kalması MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi ve basılı kaynaklar ışığında detaylı olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kafkas İslam Ordusu, Nuri Paşa, Azerbaycan,

* Uzm. MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı.

** Uzm. MSB Kültür ve Sanat Daire Başkanlığı.

Bakü, Ermeniler.

THE ACTIVITIES OF THE CAUCASUS ISLAMIC ARMY IN AZERBAIJAN

Abstract: Russia, compelled to withdraw from the First World War owing to the Bolshevik Revolution, fell into a great economic bottleneck in the aftermath of the war conditions. Hence, the Baku oil fields in Azerbaijan became of prime importance for the Soviet Russia. To this end, Russia, organizing the Armenians under the leadership of Stephan Shaumian, toppled the Azerbaijani administration and seized Baku. Armenians soon began terrorizing and coercing the Azerbaijanis and massacred countless Muslims. Faced with massacres, Azerbaijan asked for military aid from the Ottoman State at times. Finally, relying on the provisions of the treaty signed on 4 June 1918 with the Ottoman State at the Batumi Conference, Azerbaijan asked for military aid once again. The treaty set the legal basis for the presence of the Caucasus Islamic Army in Azerbaijan as an army constituted by the Ottoman State to provide military aid to that country. The Caucasus Islamic Army, under the command of Nuri Pasha, not only curbed the Armenian advance but also rescued Baku as a result of numerous military operations it conducted successfully. However, in compliance with the stipulations of the Armistice of Mudros, it was compelled to withdraw from the regions it had previously saved.

Within the scope of this study, the process of Ottoman State's lending political and military aid to Azerbaijan, the Caucasus Islamic Army's abandonment of the military gains it had already achieved and its withdrawal from the region owing to the developing circumstances will be analyzed under the light of the documents found in the (ATASE) archives of the Archives and Military History Department of MND as well as other relevant printed works.

Key Words: Caucasus Islamic Army, Nuri Pasha, Azerbaijan, Baku, Armenians.

Giriş

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda birçok cephede savaşmıştır. Bu cephelerden birisi de Kafkas Cephesi'dir. Osmanlı Devleti bu cephede önce Ruslarla savaşmıştır. 1917'de Rusya'da ihtilalin ortaya çıkması üzerine, Rusya savaştan çekilmiş, kendi iç meseleleri ile ilgilenmek zorunda kalması nedeniyle Osmanlı Devleti ile arasındaki savaşa fiilen son vermiş ve 18 Aralık 1917'de iki devlet arasında Erzincan Mütarekesi imzalanmıştır. Ancak bu kez de Rusların yerini Ermeni birlikleri almıştır. Ermenilerin katliam hareketleri üzerine, 12 Şubat 1918'de ileri harekâta geçen Türk ordusu 13 Şubat 1918'de Erzincan'ı, 24 Şubat 1918'de Trabzon'u, 12 Mart 1918'de Erzurum'u kurtarmış ve 1914 yılı sınırlarına ulaşılmıştır.

3 Mart 1918 tarihinde Bolşevik Hükûmeti ile Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya - Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan arasında Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşma ile Rus işgali altında bulunan yerler ile birlikte Elviye-i Selase (Kars, Ardahan ve Batum) Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.¹ Antlaşma hükümlerinin tatbiki için Osmanlı Devleti Maverayı Kafkas (Transkafkasya)² Hükûmetine 10 Mart 1918'de bir nota vererek Ermeni ve Gürcü birliklerinin Kars, Ardahan ve Batum'dan çekilmelerini istemiştir. Fakat Gürcüler Batum'un, Ermeniler Kars'ın Osmanlı Devleti'ne verilmesine karşı çıkmışlar ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadıklarını ilan etmişlerdir. Bunun üzerine Kars, Ardahan ve Batum'un geleceğine dair görüşmelerin Trabzon'da yapılmasına karar verilmiştir. 14 Mart 1918'de başlayan Trabzon Konferansı, herhangi bir uzlaşuya varılmadan 14 Nisan 1918'de dağılmıştır. Bu arada Türk ordusu ileri harekâtına devam ederek 5 Nisan'da Sarıkamış'ı, 14 Nisan'da Batum'u, 25 Nisan 1918'de Kars'ı geri almış,³ Kafkasya içlerine kadar ilerlemiştir.⁴

¹ Akdes Nimet Kurat; *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara, 2011, s. 384. Selma Yel; "Osmanlı Ordusunun Kafkasya Harekâtı ve Bakü'nün Kurtarılması", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, Ağustos 2003, s. 113-114.

² 1917 Şubat İhtilali'nden sonra Transkafkasya'da Gürcü Menşeviklerin öncülüğünde Transkafkasya Komitesi oluşturulmuştur. Bolşeviklerin Ekim İhtilali'yle Petersburg'da iktidarı ele geçirmelerini bu komite onaylamamıştır. Bunun üzerine Transkafkasya için ayrı bir idare oluşturulmasına karar verilmiş ve 28 Kasım 1917'de Transkafkasya Komiserliği kurulmuştur. Bu komiserlik Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan temsilcilerinden kurulan bir nevi federasyondur. Selami Kılıç; "Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya'daki Bazı Askerî ve Siyasi Gelişmeler", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 329. İzzet Öztoprak; "Maverayı Kafkas Hükûmeti", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*; XIX. Ve XX: Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 127.

³ Kurat; s. 467-473.

Trabzon Konferansı'ndan sonuç alınamaması üzerine 3'üncü Ordunun ileri harekâtından sonra ortaya çıkan yeni askerî ve siyasi sorunların görüşüleceği Batum Konferansı 11 Mayıs 1918'de başlamıştır. Transkafkas Hükûmeti konferansa 45 kişilik heyet⁵ göndermiştir. Osmanlı Devleti Adliye Nazırı Halil Bey (Menteşe) başkanlığında bir heyeti konferansa göndermiş, bu heyette 3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa da yer almıştır. Konferansın açılış konuşmasını yapan Halil Bey, mevcut durum ve Osmanlı Devleti'nin isteklerini sıralamıştır.

Batum Konferansı (11 Mayıs-4 Haziran 1918) devam ederken Maverayı Kafkas Hükûmeti 26 Mayıs 1918'de Tiflis'te yaptığı son toplantının ardından "Seym"⁶ feshetmiş ve Ermeni ve Gürcüler aynı gün, Azerbaycan ise 28 Mayıs'ta bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ermenistan ve Gürcistan, Türk ordusunun ilerleyişi karşısında silahlı kuvvetleri ile bir varlık gösterememesi nedeniyle, Batum Konferansı sonunda Brest Litovsk Antlaşması'nın Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye verilmesi hükmünü kabul etmek zorunda kalmıştır.

Yeni kurulan bu üç devletten Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın başkenti Erivan, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti ise Gence olmuştur.⁷

1. Azerbaycan'ın Durumu

Birinci Dünya Savaşı'nın ve Bolşevik İhtilali'nin etkisiyle çökme noktasına gelen Sovyet-Rusya ekonomisi ancak Bakü petroleriyle güç kazanabilirdi. Bu sebeple Kafkasya'nın özellikle Bakü'nün elde tutulması

⁴ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*; Cilt II/II İkinci Kitap, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993, s. 552. Cezmi Eraslan; *"I. Dünya Savaşı ve Türkiye"*, Türkler Ansiklopedisi, Cilt 13, Ankara, 2002, s. 348.

⁵ Heyetin bu kadar kalabalık olması Transkafkas Hükûmetinin içinde bulunduğu siyasi karışıklığı yansıtıyordu. Transkafkas Konfederasyonu'nun parlamentosu olan Seym Meclisindeki millî gruplara dâhil olan her siyasi parti kendisini temsil edecek bir üye gönderme fikrine sahip idi. Bu partilerin birbirlerine olan güvensizliğini gösteriyordu. Ancak asıl temsil görevini altı kişi üstlenmişti. Bunlar Gürcistan'da Başbakan ve Dışişleri Bakanı sıfatıyla heyet başkanı Chenkeli ve Nikoladzo, Azerbaycan'da Mehmet Emin Resulzade ve Mehmet Hasan Hacinski, Ermenistan'dan Kaçaznuni ve Hatisyan idi. Konferansa Osmanlı Devleti ve Almanya'nın da uygun görmesiyle Kuzey Kafkas Dağlılar İttifakı'nı temsilinde Haydar Bammatt, Abdülmecit Çermoyef, Temirhanov ve Gandemirov katılmışlardı. Alman heyetinde Otto von Lossow eski Tiflis Elçisi Kont Friedrich von der Schulenburg, Yakın Doğu uzmanı diplomat Otto Günther von Vezendonk bulunuyordu.

⁶ Kafkasya'daki Rus ordusunun dağılması üzerine Güney Kafkasya'daki milletlerin komiserlerinden geçici bir hükûmet olan "Seym" kurulmuştur.

⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkentinin Bakü olması gerekirdi. Ancak, burası, 31 Aralık 1917'de "Kafkas Fevkalade Komiseri" olarak Petrograd'dan gönderilen ve Bakü'de Bolşevik Partisi Reisi olan Stephan Şaumyan adlı bir Ermeni tarafından düzenlenen bir darbe sonucunda Azeri yönetiminin devrilmesiyle 18 Mart 1918'de Bolşeviklerin yönetimine girmişti. Bu sebeple Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti geçici olarak Gence olmuştur.

için Sovyet liderleri gerekli tedbirleri almakta gecikmemişlerdi. Lenin, “Kafkas Fevkalâde Komiseri” olarak Petrograd’dan gönderilen ve Bakü’de Bolşevik Partisi Reisi olan Stephan Şaumyan’ı geniş yetkilerle donatarak Bakü’ye göndermişti. Stephan Şaumyan, Bakü’de bulunan Rus işçilerine ve Taşnaksutyun Partisinin yönlendirdiği Ermenilere dayanarak düzenlediği bir darbeye Azeri yönetimini devirerek 18 Mart 1918’de Bakü’yü ele geçirmişti. Şaumyan, Rus ve Ermeniler ile birlikte Bakü’yü yeniden Sovyet-Rusya idaresine sokmak ve bütün Transkafkasya’da egemen olabilmek için baskı ve terör yöntemleriyle 18 Mart-1 Nisan 1918 tarihleri arasında Bakü’de birçok Müslüman’ı katletmişti.

Kanlı Mart olaylarından sonra Stephan Şaumyan’ın kurduğu Bakü Halk Komiserleri Sovyeti’nin Azeri Türklerine karşı izlediği katliam politikası, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ne Osmanlı Devleti’nin askerî yardımını zorunlu hâle getirmişti. Bakü’deki Bolşevik Şaumyan idaresinin teşkil ettiği ve çoğunluğu Ermenilerden oluşan Bolşevik kuvvet, Azerbaycan topraklarını işgale başlayarak Gence istikametinde ilerlemeye başlamıştı. Diğer yandan Doğu Cephesi’nde 15 Mayıs’ta Gümrü’de, 28 Mayıs’ta Karakilise’deki muharebelerde mağlup olarak çekilip Azerbaycan topraklarına giren Ermeni kuvvetleri ve Azerbaycan’da yaşayan Ermeniler, Karabağ ve Gence havalisinde terör estirip masum ve silahsız halkı katletmişlerdi. Bu şekilde doğudan ve batıdan aynı unsurun istilasına maruz kalan Azerbaycan Hükûmeti, Gence’de çok az milis kuvvetiyle çaresizlik içinde bu tehlikelere karşı koymaya çalışmıştı. Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılması, Osmanlı Devleti’nin yapacağı askerî yardımla mümkün olabilirdi.⁸

2. Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan’a Yardımı

Transkafkas Konfederasyonu’nun dağılmasıyla kurulan Gürcistan ve Ermenistan’ın siyasi ve askerî teşkilatlanması Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ne oranla daha iyi durumda idi. Ermeni ve Gürcü millî ordusunun kurulması kolaylıkla gerçekleşmiştir. Çünkü Kafkas Cephesi’nde Rus ordusunun bünyesinde özellikle Ermenilerden teşkil edilmiş gönüllü birlikler bulunuyordu. Rus ordusunda görev yapan Ermeni subaylardan bu ordunun komuta kademesi oluşturulmuştur. Ermeni millî emellerini gerçekleştirmek için kurulan bu ordu esasen kurulduğu andan itibaren Türk düşmanı katı milliyetçi çevrelerin emrinde hareket etmiş ve mevcudu

⁸ Kurat; s. 531-532. Nâsır Yüceer; “*I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan ve Dağıstan’a Askerî ve Siyasi Yardımı*”, Türkler Ansiklopedisi, Cilt 13, Ankara, 2002, s. 413-414.

17.000'i bulan bu Ermeni birlikleri Azerbaycan Türklerine karşı terör faaliyetlerine başlamışlardır.⁹

İkdam gazetesi tarafından Azerbaycan'da yaşanan olaylara vâkif, adı açıklanmayan ancak yetkili bir şahıs olduğu belirtilen kişi ile yapılan röportajda durum şu sözlerle izah edilmiştir: “Bura ahalisi Rusya Hükûmetine asker vermediği cihetle âlem-i ticarete ileri gitmişler ve fakat hissiyatı askeriyeye bigâne (ilgisiz) kalmışlardı. Azerbaycanlılar, askerlikle pek alakadar olmamaları yüzünden bu defa zarar gördüler. Çünkü Rus ordusunda bulunan Ermeniler ile Gürcüler bütün levazım ve teçhizatıyla beraber birer ordu teşkiline muvaffak oldular... Askerî teşkilatsızlıkları yüzünden bir vaziyeti müşküleye maruz kalınca anarşiyi teskin ve payitahtlarını tahlis için Osmanlı askerinin himayelerini rica ettiler.”¹⁰

Bolşeviklerin Azerbaycan topraklarını işgale başlamalarının gerçek sebebi, bağımsızlığını yeni ilan etmiş olan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmak, Azerbaycan'daki Türk nüfusunu katliam, göç ve benzer yollarla azaltarak nüfus dengesini Ermeniler lehine bozmak, sonuç itibarıyla bu toprakların Sovyet Rusya'dan ayrılmasına engel olmaktır.¹¹ Nitekim bu kapsamda Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının başta Bakü olmak üzere önemli bir kısmı işgale uğramıştır. Bakü'den batı istikametine taarruza geçen çoğunluğunu Ermenilerin meydana getirdiği Bolşevik birlikler, Bakü ile Gence arasındaki toprakları işgal ederek Gökçay kasabasına kadar ilerlemişlerdi. Azerbaycan halkı savunmasız bir durumda olduğu için bu istilacıları durduracak bir kuvvete ihtiyaç vardı. Azerbaycan Türkleri kendilerini kurtaracak kuvveti ancak Osmanlı Devleti'nin sağlayabileceği ümidini taşıyorlardı.¹²

Azerbaycan ve Dağıstan'dan gelen yardım istekleri ve 3'üncü Ordudan Azerbaycan'ın durumunu tetkik için gönderilen heyetten Topçu Teğmen Muzaffer Efendi'nin “orada teşkilat yapılmaya uygun bir ortam var”¹³ şeklindeki raporları Enver Paşa'yı Kafkas siyasetini uygulamaya koymak için harekete geçirmiştir. Enver Paşa savaşın başından beri Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki Türklerin Rusya aleyhine ayaklandırılarak Türk halkının Rus idaresinden kurtarılmasını ve bir İslam

⁹ Yüceer; *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 41.

¹⁰ İkdam; 23 Temmuz 1918.

¹¹ Yüceer; age.; s. 83.

¹² Gence'de kurulmuş olan “Azerbaycan Millî Komitesi” Naki Keykürun'u İstanbul'a göndermiş, Enver ve Talat Paşa ile görüşen bu zat Osmanlı Devleti'nden yardım isteğinde bulunmuş ve olumlu cevap almıştı. Benzer yardım talepleri Trabzon Konferansı'nda Azerbaycan ileri gelenleri tarafından Osmanlı delegelerine iletilmişti.

¹³ Yüceer; age.; s. 41.

devleti kurularak Turan ittihadı emellerini gerçekleştirmek istiyordu. Bunun için her şeyden önce halkı Müslüman olan sahaların Rus kıtalarının tahakkümünden kurtarılması gerekiyordu.

Türk ordusunun doğrudan doğruya müdahalesi Almanlar tarafından mukavemetle karşılanacağından¹⁴ Türk Başkomutanlığı “İslam Ordusu” adı altında yeni bir kuvvet teşkil etmeye karar vermiştir. Azerbaycan’ın Nuha, Zakatali gibi kuzey kısmında ve Dağıstan’da esir Türk subay ve erleri tarafından bazı milis teşkilleri kurulmuştur.¹⁵ Bu sırada Osmanlı Devleti tarafından 20 Şubat 1918’de Kafkasya’da askerî teşkilat kurma faaliyetleri başlatılmıştır. Bu kapsamda Nargin Adası’nda esir iken serbest kalan Türk subayların bir misli zamlı maaş ve bir üst dereceden rütbe ile dağıtımlarının yapılması ve hizmetleri ölçüsünde ilerleyecekleri Enver Paşa tarafından 3’üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa’ya bildirilmiştir. Kafkas İslam Ordusu için kullanılmak üzere Bakü Esirler Derneği Müslüman Komitesine ve Aşir Beyzade İsa Bey adına Stockholm üzerinden 20.000 lira ile 6’ncı Ordu üzerinden de Gence ve Bakü teşkilatına 80.000 lira gönderilmiş ve “Cenab-ı Hakk’a istinaden İslam kardeşlerimizin kurtuluşu ve saadeti için Osmanlı Hükûmetinin her türlü mesaiden geri durmayacağı” bildirilmiştir.¹⁶

Harbiye Nazırı Enver Paşa, Azerbaycan’ı işgalden kurtarmak için gerçekleştirmeyi düşündüğü Azerbaycan harekâtı konusunda iki yakınına görev vermeyi uygun görmüştür. Bunlardan biri Kut’ül Ammare kahramanı amcası Halil (Kut) Paşa¹⁷, diğeri ise kardeşi Yarbey Nuri Bey (Killigil)’di.¹⁸

¹⁴ Alman ordusu petrol ihtiyacını Romanya’dan karşılamaktaydı ancak savaş nedeniyle Romanya’daki rafinerilerin çoğunun tahrip olması nedeniyle artık buradan yararlanılamıyordu. Irak ve Musul ise İngiltere’nin elindeydi. Almanya hem ordusunu hem de sanayisini ayakta tutabilmek için Bakü petrollerine gözünü dikmiştir. Bundan başka baş düşmanı olan İngiliz İmparatorluğu’nu sömürgelerinde vurmak isteyen Almanya için, Transkafkasya ve Bakü stratejik bir öneme sahipti. Bu çerçevede Transkafkasya ve Bakü Alman İmparatorluğu’nun Doğu politikasının önemli bir ayağıydı. Nitekim Türk birliklerinin ilerlemesi üzerine Osmanlı 9’uncu Kafkas Tümenine bağlı birlikler ile Almanya 10 Haziran 1918’de Vorontsovka’da silahlı çatışmaya girmiştir. Murat Bardakçı; *Enver, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul, 2015, s. 157. Mustafa Çolak; “*Alman Belgelerinde Bakü Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi*”, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 543.

¹⁵ *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3’üncü Ordu Harekâtı*; Cilt II, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 555.

¹⁶ MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi; Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), Klasör (K.): 2935, Dosya (D.): 577, Fihrist (F.): 2.

¹⁷ Vehip Paşa’nın istifa etmesi üzerine Şark Orduları Grup Komutanlığına bir süre Esat Paşa vekâlet etti. 3 Temmuz 1918’de Halil Paşa tayin edildi. İsmet Görgülü; *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922-Balkan – Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 126.

¹⁸ Nuri Killigil (1325-P.7): 5 Mayıs 1890’da İstanbul’da doğmuştur. Enver Paşa’nın kardeşidir. Harp Okulundan 26 Ağustos 1909’da teğmen olarak mezun olmuştur. Şubat 1915’te Trablusgarp’ta Afrika Grupları Genel Komutanlığına atanmıştır. Ocak 1918’de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına atanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar bu görevinde kalmıştır. 25 Mayıs 1918’de Gence’ye gelerek Kafkas Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 95-137

Enver Paşa Azerbaycan'ı işgalden kurtarmak amacıyla Azerbaycan Türklerinden teşkil etmeyi düşündüğü "Kafkas İslam Ordusu"¹⁹ komutanlığına Yarbay Nuri Bey'i getirmiştir. Ancak kadrosunda tümen komutanlarının bulunacağı böyle bir orduya yarbay rütbesi ile komuta edilemeyeceğinden Nuri Bey'in rütbesi fahri tümgeneralliğe yükseltilmiştir. Aynı zamanda Padişah V. Mehmet Reşat tarafından kendisine Kafkas İslam Ordusu Komutanı olduğu ve Kafkaslarda Padişah adına askerî ve siyasi faaliyetlerde bulunabileceğini bildiren bir ferman verilmiştir. Nuri Paşa 25 Mart 1918'de İstanbul'dan Musul'a gelmiştir. Nuri Paşa Musul'da bulunduğu sırada Türklere karşı Bakü'de Ermenilerin ve Rusların katliam yaptıklarına dair haberler geliyordu. Azerbaycan'ın durumu süratle hareket etmeyi gerektiriyordu. Nuri Paşa maiyetindeki subaylarla birlikte 8 Nisan 1918'de Gence'ye gitmek üzere Musul'dan hareket etmiş ve Revandiz, Savuçbulak (Mahabat), Tebriz yolu ile Azerbaycan'ın Zangezür mıntikasına ulaşmıştır. Nuri Paşa Azerbaycan'a girdiğinde 20 Mayıs 1918'de Padişah V. Mehmet Reşat'ın halife sıfatıyla verdiği Kafkas İslamlarına hitaben yazılmış fermanı yayımlamıştır. Nuri Paşa 25 Mayıs 1918'de halkın sevgi gösterileri arasında Gence'ye gelmiş ve karargâhını buraya kurarak Kafkas İslam Ordusunun kurulması çalışmalarına başlamıştır.²⁰

3. Azerbaycan Millî Ordusunun Kurulma Çalışmaları

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa 25 Mayıs 1918'de Gence'ye geldiğinde Azerbaycan'ın askerî gücü hakkında bir araştırma yapmış ve mevcut durumu Enver Paşa'ya ve 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya gönderdiği raporda şöyle ifade etmiştir:

"Merkezi Gence olan Millî Kolordu adı verilmiş 1.000 kişilik mevcudu bulunan bir kuvvet vardır. Bu kuvvetin yarısı Osmanlı esirlerinden meydana gelmektedir. Bu birliğin subay mevcudu 250 olup yalnız 23'ü Müslüman geriye kalanı Rus'tur. Kürdemir cephesinde 400 kadar asker vardır. Cephe

İslam Ordusunun kurulması çalışmalarını başlatmıştır. 3 Ağustos 1918'de fahri olarak padişah yaverliği uhdesine verilmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan Hükümeti nezdinde temsilci olarak atanmıştır. Millî Mücadele'de 1920 Haziran'ında Azerbaycan'dan emrindeki kuvvetlerle gelerek Şark Cephesi Komutanlığına gönüllü olarak katılmış ve Ermenilere karşı yapılan taarruzda 12'nci Tümenin sağ kanadını teşkil ederek Sarıkamış'ın geri alınmasında görev almıştır. 4 Ekim 1923'te emekli olmuştur. 2 Mart 1949'da vefat etmiştir. (Nuri Killigil'in ayrıntılı biyografisi için bk. Hülya Toker-Nurcan Aslan; Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, C 3, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 351-352.

¹⁹ Almanya, Osmanlı kuvvetlerinin Brest-Litovsk Antlaşması'yla belirlenen sınırın doğusuna geçmesini istemediğinden, özellikle de Azerbaycan'da başlatılacak bir harekâta karşı çıkacağından, kurulacak ordunun Azerbaycan halkından teşkil edilmiş bir kuvvet görüntüsü vermesine özellikle dikkat edilmiştir. Kurulan orduya da "Kafkas İslam Ordusu" adı verilmiş, orduda Osmanlı birlikleri ile birlikte Azerbaycan milis kuvveti de yer almıştır. Enver Paşa, Azerbaycan harekâtını gerçekleştirecek olan "Kafkas İslam Ordusu"nun faaliyetleriyle doğrudan ilgilenmiştir.

²⁰ Yüceer; age.; s. 72.

Komutanı Kınıyaz Mogolof adında albay rütbesinde bir Gürcü'dür. Gürcüler şimdiye kadar bu cepheye bulundurdıkları 300 kadar askeri Tiflis'e geri çekmişlerdir. O tarafta bulunan İslamlar askerliğe istekli görünüyorlar ancak silah, cephane ve elbise yoktur. Silah ve cephane ile birlikte beş on bin kat elbiseye ihtiyaç vardır. Silahaltına alınacak askerlerin talim ve terbiyesi için 6'ncı Ordudan temin edilen askerî heyetin tamamı bir ay içinde gelecektir. Bu işler olana kadar Kafkas'ta iş görebilecek muntazam bir kuvvete ihtiyaç vardır.”²¹

Söz konusu raporda Kafkas İslam Ordusunun henüz isimden ibaret, Azerbaycan'da düzenli bir birlik olmaktan uzak, millî bir niteliği bulunmadığı ve mevcudunun da bir tabur kuvveti seviyesinde olduğu görülmüştür. Nuri Paşa, iki Osmanlı tümeninin meydana getirdiği ve Azerbaycanlı milislerin de bulunduğu Kafkas İslam Ordusuyla Azerbaycan'ı kurtarma muharebeleri yaparken aynı zamanda Azerbaycan Türklerinden millî bir ordu meydana getirmek için çalışmalar başlatmıştır. Kafkas İslam Ordusuna bağlı asker alma başkanlığı kurarak yeni bir teşkilatlanmaya gidilmiş ve seferberlik işlerinin bu başkanlıkça yürütülmesini sağlamıştır. Ordu kurmak için birtakım kanuni düzenlemeler de yapılmıştır. Nuri Paşa silâhaltına alınan Azerbaycan askerlerinin eğitimi için Osmanlı subaylarını görevlendirmiştir. Azerbaycan ordusuna komuta edecek Azerbaycan Türklerinden meydana gelecek subay kadrosunu teşkil etmek için Azerbaycan Millî Harp Okulu açılmıştır. Nuri Paşa Harp Okulunun eğitim ve öğretim faaliyetleri ile yakından ilgilenmiş ve millî subay kadrosunun yetişmesine önem vermiştir. Azerbaycan ordusunun küçük zabıt (astsubay) ihtiyacını karşılamak için de Gence'de ağustos ayında Küçük Zabıt Mektebi adında ikinci bir okul daha açılmıştır. Seferberlik ve askere alma işlerinin, belli esaslara bağlanması, Harp Okulu ve Küçük Zabıt Okulunun açılması Azerbaycan millî ordusunun temelini oluşturmak için gerçekleştirilen faaliyetlerdir. Bu faaliyetlerin yanı sıra Nuri Paşa Azerbaycan millî ordusunun çekirdeğini meydana getirmek amacıyla bir Azerbaycan kolordusu teşkil etmek için 13 Ağustos 1918'de bir tamim yayımlamıştır. Yeni teşkil edilecek olan Azerbaycan Kolordusu muhtelif yerlerde kurulacak dört piyade alayından oluşan iki piyade tümeninden meydana gelecekti. Hükûmet, silahaltına alınacak erleri müstahkem mevki komutanlıkları vasıtasıyla toplayacaktı. Teşkil edilecek tabur, alay ve tümen komutanları Osmanlı subayları olacak, daha sonra bunların yerlerini yetiştirecek Azerbaycanlı subaylar alacaktı. Kurulacak alayların iâşesini mahalli idareler vasıtasıyla mıntıka ve mevki komutanları Azerbaycan Hükûmeti hesabına temin edecekti. Rus ordusunda generallik yapmış olan Ali Han Şihlinski bu kolordunun komutanlığına getirilmiştir. Nuri Paşa'nın bu kolorduyu

²¹ age.; s.73.

kurmaktaki amacı; Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'dan çekildikten sonra doğacak boşluğun bu kolordu tarafından doldurulması ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının garantisi olmasıdır.²²

4. Azerbaycan Kurtuluş Savaşı'nın Başlaması, Gence'de Ermeniler ile Mücadele

28 Mayıs'tan itibaren Tiflis'te faaliyet gösteren Azerbaycan Hükûmeti ve Millî Şûrası 16 Haziran'da Gence'ye gelerek faaliyetlerini burada sürdürmüştür.

Şehir, Gence Çayı'nın iki yakasında kurulu idi. Şehrin batı kesiminde Türkler, doğu kesiminde ise Ermeniler yaşıyordu. Ermenilerin 600 askerden meydana gelen bir taburluk silahlı gücü de mevcuttu. Şehrin iki yakası arasında irtibat kesilmiş bulunmaktaydı. Nuri Paşa Ermenileri itaat altına almak için onların silahlarını toplamaya karar vermişti. Ancak elde yeterli kuvvet bulunmaması ve Azerbaycanlı milis kuvvetlerle Ermenilere karşı bir başarı elde edilemeyeceğinin anlaşılması üzerine Nuri Paşa, 3'üncü Ordudan nizami bir birlik istemiştir. Bu kapsamda Binbaşı Zihni Bey komutasındaki Mürettep 2'nci Süvari Alayı 6 Haziran'da, Binbaşı Cemil Cahit Bey komutasındaki 9'uncu Kafkas Alayı 10 Haziran'da Gence'ye ulaşmıştır. Bu iki alaydan oluşan kuvvete "Gence Müfrezesi" adı verilmiştir.²³ Gence Müfrezesi, 11 Haziran'da, Ermenilere karşı harekete geçmiştir. Bu arada öncü grubundan koparak Ermenilerin eline esir düşen 15 piyade ve süvari askeri Ermeniler tarafından katledilerek şehit edilmiştir. Nuri Paşa Ermenilerin fazla kan dökülmeden teslim olmalarını isteyen bir mektup göndermiş ve Ermenilerin can ve mal güvenliğinin Türk ordusunun koruması altında olacağını ifade etmiştir. Ancak Ermenilerin direnişten vazgeçmemesi üzerine kuşatma iyice daraltılmıştır. 12 Haziran'da direnmenin bir işe yaramayacağını gören Ermeniler silahlarıyla birlikte teslim olmuşlardır. Bundan sonra bir piyade bölüğü ve bir süvari bölüğü Ermeni mahallesine girerek emniyet ve kontrolü sağlamıştır.²⁴

5. Kafkas İslam Ordusunun Harekâta Başlaması

Batum Konferansı sırasında Osmanlı Devleti ile Azerbaycan ve Gürcistan arasında 4 Haziran 1918'de "Bakü-Batum Petrol Hattı Antlaşması", Osmanlı Devleti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında da "Maverayı Kafkasya Şimendiferlerinin Taksimine Dair Antlaşma" imzalanmıştı. Bu antlaşmalar dışında ayrıca Osmanlı Devleti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında ayrı ayrı münferit antlaşmalar

²² Yüceer; agm.; s. 747-750.

²³ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi...*, s. 555-556.

²⁴ BDH; K.: 3823, D.: 22, F.: 8. Yüceer; agm.; s. 416. Yüceer; age.; s. 80-81.

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 95-137

imzalanmıştır.²⁵ Bu anlaşmaların tamamı Osmanlı Devleti'nin istediği şartlar çerçevesinde olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti Kafkasya'da büyük bir güç ve nüfuz elde etmişti. Ancak çıkarları zedelenen Almanya bu anlaşmaları çok şiddetli protesto etmiştir.²⁶ Gürcistan ile imzalanan anlaşma çerçevesinde Türkiye, Batum ile birlikte Ahıska ve Ahılkelek'i de alıyordu. Bilhassa Batum, Gürcüler için büyük bir kayıp olmuş,²⁷ Gürcüler de Türk baskısına karşı durabilmek için Almanya ile yakın ilişki içine girmişlerdir. Bundan sonra Bakü petrollerinden pay sahibi olmak isteyen Almanya, Osmanlı Devleti'ne karşı Gürcistan'ın hamiliğini üstlenmiştir. Bu kapsamda Gürcistan'a bir miktar asker bile sevk etmişlerdir. Gürcistan'a sevk edilen asker miktarı önceleri 5.000 kişi iken bu sayı daha sonra 12.000 kişiye kadar çıkmıştır.²⁸

Batum Konferansı sırasında Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında 4 Haziran 1918'de siyasi, askerî, hukuki, iktisadi alanları kapsayan bir Dostluk Antlaşması imzalanmıştı. Yapılan Antlaşma'nın birinci maddesinde; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında daima bir kardeşlik ve dostluk var olacağı vurgulanmış, dördüncü maddesinde ise Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından istenildiğinde Osmanlı Devleti'nin intizam ve asayişini temin etmek için bu ülkeye asker gönderebileceği belirtilmiştir.²⁹

²⁵ Enis Şahin; "Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1996, s. 513. Kemal Arı; Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 1997, s. 356.

²⁶ Mustafa Sarı; *Türkiye - Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 144.

²⁷ Tanin gazetesinde 26 Ağustos 1918'de yapılan bir röportajda Mehmet Emin Resulzade Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki durumu şu sözlerle ifade etmiştir: "Gürcistan ile olan münasebata gelince: Batum'u elinden kaçırdığına kani olan Gürcistan bu mahrumiyeti Türkiye'nin müdahalesine atfederek Türkiye'ye karşı buğz (nefret) ve kin beslemekten kendini alamamaktadır. Bu sebeple Türkiye'yi Kafkasya'ya davet etmiş olan Azerbaycan'dan intikam almaya çalışıyor, Azerbaycan arazisinden Burcalu (?), Kıza (?), Zakanala (?), Sakna (?), Karayazı (?) gibi sancaklara vaziyet etmek (el koymak) istiyor. Gürcistan'ın vaziyet etmek istediği bu yerlerde 350 bin nüfus mevcuttur ve bunların yalnız 50-60 bini Hristiyan olup mütebakisi kâmilen İslam'dır. Hristiyanların da ancak akal kalili (çok azı) Gürcüdür. Bundan başka bu sancaklar ahalisi Azerbaycan Hükümetine müracaatla kendilerinin Gürcistan'a katıyen teslim edilmemesini ve aksi hâlde sonuna kadar Azerbaycan'a merbutiyetlerini silahla müdafaa edeceklerini bildirmişlerdir. "Milletlerin kendi mukadderatlarını bizzat tayin etmeleri" esasını vaktiyle her gün büyük bir gayret ve taassubla müdafaa eden Gürcü sosyalistleri bu beş sancak ahalisinin mutalebatına (taleplerine) kulak asmaya bile mütemayil (eğilimi olan) görünmemekte ve ahaliyi İslamiyeyi darb ve tahkir ile tenkile çalışmaktadır. Henüz hatırlardan çıkmamış Karayazı meselesi Gürcistan'ın bu gibi ihtirasatından iyi bir numunedir."

²⁸ Kurat; s. 477-478.

²⁹ Antlaşma'nın ikinci maddesinde; Azerbaycan'ın Gürcistan, Ermenistan ve Osmanlı Devleti'yle olan sınırları ayrıntılı biçimde belirtilmektedir.

Antlaşma'nın diğer önemli maddeleri ise şunlardır:

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 95-137

Bu suretle Osmanlı Devleti yeni kurulan ve en önemli hayat kaynakları işgal altında bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni siyasi ve askerî alanda desteklemiş, onu meşru bir devlet olarak tanımıştır.³⁰

Bu sırada çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Bolşevik birlikler Azerbaycan'ın her yerinde Türk halkına yönelik terör saldırılarına ve katliam hareketlerine devam etmekteydi.³¹

Haziran ortalarında Azerbaycan Millî Meclisi Reisi Mehmet Emin Resulzade başkanlığında bir heyet İstanbul'a gelerek Azerbaycan'ın kurtuluşu için askerî yardım talebinde bulunmuştur. Osmanlı Devleti de Azerbaycan ile 4 Haziran 1918'de yaptığı Dostluk Antlaşmasının 4'üncü maddesine dayanarak takviye kuvvetlerini Gence'ye göndermeye başlamıştır. Bu antlaşma Osmanlı Devleti tarafından Azerbaycan'a gönderilen askerî yardımın hukuki zeminini oluşturmuştur.³²

15 Haziran 1918 itibarıyla Musul'daki 6'ncı Ordudan Kafkas İslam Ordusu teşkilatı için çoğu subay olmak üzere 149 subay ve memur, 488 astsubay ve er gönderilmiştir. Geri kalan subay ve astsubayların ise haziran

Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde hiçbir çetenin kurulmasına ve faaliyetine meydan verilmeyecektir.

İki taraf, demir yollarının işletilmesi ve kullanılmasında birbirine kolaylık gösterecektir.

Antlaşma'nın 7'nci, 8'inci ve 9'uncu maddelerinde; konsolosluk, hukukî ve ekonomik faaliyetlerle posta ve telgraf işlerine dair iş birliğini ön gören antlaşmaların yapılması kararlaştırılmıştır.

Esas antlaşma metnine ek olarak askerlik işlerine ait antlaşma da yapılmıştır. Buna göre; Azerbaycan Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti ve onun müttefikleriyle savaşan devletlerin bütün memurlarını sınır dışı ederek, savaş devam ettiği müddetçe bunları devlet hizmetine almayacaktır.

Osmanlı Devleti Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları dâhilinde askerî amaçlı her türlü nakliyatı ve sevkiyatı serbestçe yapabilecektir ve bu amaçla demir ve kara yollarından yararlanabilecektir.

Ayrıca petrol mecralarının mevcut durumlarının korunması hususunda Osmanlı Devleti ile Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri arasında bir itilafname imzalamıştır.

Bu antlaşmaları Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil Mentеше ile 3'üncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti adına ise Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski ile Millî Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzade imzalamıştır.

³⁰ Yüceer; agm.; s. 412-413.

³¹ N. Yusufbeyli genel durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Alınan yeni bilgiler Transkafkasya'nın her yerinde dehşetli anarşinin hüküm sürdüğünü gösteriyor. Vatandaş savaşının dehşetli devri başlıyor, her gün insanlar yaralanıyor, katlediliyor. Güpegündüz Gence'de hiç çekinmeden kudurmuş soyguncular Müslüman kadınlara tecavüz ediyor ve değerli eşyalarını çalıyorlar. Şimdi sadece Azerbaycan Türklerini değil bütün Transkafkas'ı bürüten anarşiyi kendi güçlerimizle halledemiyoruz." Yüceer; agm.; s. 419.

³² Tanin gazetesinde 26 Ağustos 1918'de Mehmet Emin Resulzade ile yapılan bir röportajda kendisine yöneltilen "*Cenubi Kafkasya İttihad Konfederasyonunun inhilali (dağılma) üzerine istiklalini ilan eden Azerbaycan beş hükümetle hemhudud oldu: Türkiye, İran, Gürcistan, Ermenistan, Şimali Kafkasya.*" tespitine "*Bu beş hükümetten üçü arkadaş ve dindaş olduğundan Azerbaycan bunlarla iyi münasebet tesisinde güçlük çekmemiştir. Yeni hükümetin en emin ve esaslı istinatgâhını Türkiye teşkil etmişti. Zaten istiklali için en kuvvetli amil Türkiye olduğu gibi Azerbaycan devam ve bekasını da Türkiye'den beklemektedir. Umum Türklerin ve İslamların hami ve reisi sıfatıyla Türkiye'nin yeni bir Türk Hükümeti olmak üzere teşkil eden Azerbaycan'ı da himaye etmesi ve dairesi ititihadında bulundurması pek tabii bir keyfiyettir.*" cevabını vermiştir.

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 95-137

ayı sonuna kadar Azerbaycan'a gönderilecekleri bildirilmiştir.³³ Kafkas İslam Ordusu Talimatnamesi'nin 11'inci maddesi gereği subaylar buldukları rütbenin bir üstüne sahip olacaklar ve burada buldukları sürece fahri rütbelerinin yetkilerini kullanabileceklerdi.³⁴

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa (Killigil) (Soldan ikinci)

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, ordu teşkili için faaliyetlere başlamıştır. 13 Haziran 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanlığı teşkil edilmiştir. Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde mülki ve askerî işleri düzenlemek için birer subay göndermiştir. Azerbaycan'a gelen Türk subaylarının çalışmalarıyla Azerbaycan Türklerinden birlikler meydana getirmeleri, onlara askerliği ve savaşmayı öğretmeleri uzun bir zaman içinde gerçekleştirilebilecek bir faaliyetti. Bu yüzden Nuri Paşa, yalnızca küçük milis kuvvetlerden ibaret olan Kafkas İslam Ordusunun iyi donatılmış, muharebe kabiliyeti yüksek bir tümenle takviye edilmesi gerektiğini 3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa ile Enver Paşa'ya bildirmiştir. 3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa Başkomutanlık Vekâletine çektiği telgrafta *"Azerbaycan Hükûmetinin kendisine müracaat ederek Bolşevik tecavüzüne karşı koruma ile emniyet ve asayişin temini konusunda yardım istediklerini, Azerbaycan Hükûmetinin isteği doğrultusunda en cesur ve kabiliyetli, yüksek askerî değere sahip şimdiye kadar şan ve şerefle kendisini kanıtlamış 5'inci*

³³ Yüceer; agm.; s. 414-415.

³⁴ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*; Cilt II/II İkinci Kitap, s. 553.

Kafkas Tümeninin yardım için, Albay Mürsel Bey komutasında yola çıkarıldığını, gerekirse bu tümenin takviye edileceğini” bildirmiştir.³⁵

Kafkas İslam Ordusunun takviyesi için gönderilen 5’inci Kafkas Tümeni 3’üncü Orduya bağlı 2’nci Kolordu kuruluşunda bulunuyordu. 5’inci Kafkas Tümeni 9, 10 ve 13’üncü Kafkas Alayları ile bir topçu alayı (iki bataryalı bir dağ ve iki bataryalı bir sahra topçu taburu) ve Tümen bağlı birliklerinden (istihkâm, muhabere, sıhhiye, seyyar hastaneden) kuruluydu.³⁶

15 Haziran 1918’de 5’inci Kafkas Tümeni Gence ve civarına ulaşmıştı. Gence halkı 5’inci Kafkas Tümenini büyük bir coşku içinde kurbanlar keserek ve binalara Türk bayrakları asarak karşılamıştır.

Kafkas İslam Ordusunun kurulması esnasında, çoğunluğu Ermenilerden meydana gelen 20.000 kişilik bir kuvvet de Bakü’den batıya doğru istilalarını genişleterek Gence’ye yakın bir mesafede bulunan Gökçay kasabasına gelmiş bulunuyordu. 5’inci Kafkas Tümeninin 5.832 kişilik mevcudu ile bu istilâyı durdurması ve geri atması çok zordu. Çünkü bu tümenin bir kısım birlikleri Ermeni terörünü önlemek için Azerbaycan’ın muhtelif bölgelerinde görevlendirilmişti.

a. Gökçay Muharebesi

Kafkas İslam Ordusunun harekâtına karşı Bakü’yü savunmak için çoğunluğu Ermenilerden olmak üzere 30 taburluk bir Ermeni-Rus birleşik kuvveti meydana getirilmişti. Bu kuvvetin bir kısmı düzenli birliklerden oluşmakla birlikte, geri kalan kısmı petrol tesislerinde çalışan Rus işçileri ve Ermeni gönüllülerinden teşkil edilmiştir. Bakü’de Şaumyan’ın başında bulunduğu Hükümet, Gence ile Bakü arasındaki bölgelerde yaşayan Ermenileri Türklere karşı korumak bahanesiyle batı yönünde Azerbaycan topraklarını işgal etmeye başlamıştı.

Bakü’den ilerleyen Ermeni ve Ruslardan meydana gelen Bolşevik kuvveti, karşılarına çıkan Azeri Türk milisleri dağıtıp geriye atarak Bakü - Gence hattının orta noktasında bulunan Kürdemir’e kadar ilerlemişler ve burayı işgal etmişlerdir. 15 Haziran 1918’de güneyden demir yolu boyunca ilerleyen bir başka Bolşevik kuvveti Müsüslü İstasyonu’nun doğusundaki bataklık araziye kadar gelmiştir. Bir diğer Bolşevik kolu da Şemahi ve Aksu’yu işgal ederek Gökçay kasabasına yaklaşmıştır. Bolşeviklerin kuzeyden ilerleyen bu kolu Ermeni yerleşim yerlerine yakınlığı nedeniyle, oralardan rahatlıkla takviye kuvveti alabilecek durumdaydı. Bolşevik kuvvetinin ulaştığı mevki itibarıyla Gence’ye en yakın olan ve büyük tehlike arz eden

³⁵ Yüceer; age.; s. 75.

³⁶ *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3’üncü Ordu Harekâtı*; Cilt II/II İkinci Kitap, s. 556.

kuzey koluna karşı koymak için henüz cepheye ulaşan 10'uncu Kafkas Alayı, Gökçay mıntıkasına sevk edilmiştir. Kurmay Yarbay Osman Bey komutasındaki 10'uncu Kafkas Alayı Gökçay'a ulaştıktan sonra doğu istikametinde ilerleyip Karamaryan'da bulunan düşmana karşı bir keşif taarruzu yapmaya hazırlanmıştır. Alay Komutanının emri üzerine 28'inci Tabur Karamaryan'ın batısındaki düşmana karşı keşif taarruzu yapmak için 17 Haziran'da harekete geçmiştir. Gökçay - Karamaryan yolundan ilerleyen 28'inci Tabur, gerekli emniyet tedbirleri alınmadığından Bolşeviklerin pususuna düşmüş, bir anda cepheden ve yandan maruz kaldığı ateşin neticesinde sarsılan tabur bozgun hâlinde çekilmek zorunda kalmıştır. 28'inci Taburu kurtarmak için cepheye sürülen 29'uncu Tabur son derece sarp bir arazide Bolşeviklerle temas sağlamaya çalıştığı bir sırada, Bolşeviklerin karşı taarruzuna uğramış, iki taraftan kuşatılan 29'uncu Tabur da kanlı bir muharebeden sonra güçlkle asıl mevzileri olan Veyselli köyüne çekilebilmiştir. Ermenilerin bu çarpışmada esir aldıkları Türk askerlerini katlettikleri, Gökçay mıntikasının Bolşevik işgalinden kurtarılması sırasında anlaşılmiştir. Türk kuvvetlerinin geri çekilmesinde hava sıcaklığının fazla olması ve içecek su bulunmamasının da önemli etkisi olmuştur. Yine öncü keşif kolları çıkarılmadan topluca yol üzerinden yürüyüşe geçilmiş olması ve aniden düşman ateşi ile karşılaşılması da mağlubiyette diğer bir etken olmuştur. Muharebede toplam 200 zayıat verilmiş olup 2 top ve 2 makineli tüfek Bolşeviklerin eline geçmiştir. Türk birliğinin verdiği bu zayıat ve uğradığı kayıplar Kafkas İslam Ordusunun durumunu ve moralini sarsmış, Ermenilerin moralini yükseltmiştir. 17 Haziran 1918'de cereyan eden bu çarpışmalardan sonra Bolşevikler Gökçay cephesinde avantajlı bir duruma geçmişlerdir. Bu kadar üstün kuvvete karşı yalnızca 5'inci Kafkas Tümeni ile karşı koymak son derece zor olduğu için Nuri Paşa cephedeki durumu belirterek Başkomutanlık Vekâletinden ve Şark Orduları Grubu Komutanlığından yardım isteğinde bulunmuştur. Kafkas İslam Ordusunun kuruluşunda büyük ümitler bağlanan Azerbaycan milislerinden umulan fayda sağlanamamıştır. Nuri Paşa milis teşkilatından bir sonuç elde edilemediği ve esasen bunlardan istifade etmek için ümide kapılmanın doğru olmadığını Şark Orduları Grubu Komutanlığına yazdığı raporlarda açıkça dile getirmiştir. Nuri Paşa 17 Haziran'daki mağlubiyetin nedenlerini yerinde tetkik etmek için gittiği Gökçay kasabasında halka hitaben yaptığı bir konuşmada şöyle demiştir: *“Azerbaycan'ı ve Azerbaycanlıları düşmandan kurtarmak üzere Osmanlı ordusu memleketinize geldi. Bu orduya canla başla yardım etmeniz lazımdır. Silahla yardım edilemiyorsa hiç olmazsa askerin yiyecek ve sularını taşıyınız. Bu şiddetli sıcakta muharebe eden zabıt ve askerlerden birçokları susuzluktan³⁷ ölmüşlerdir.”* demek suretiyle

³⁷ Su ihtiyacının karşılanmasında zorluk yaşanmıştır. Mecburiyet hâlinde yağmur suyunun kaynatılarak Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 95-137

onlardan memleketleri için kanlarını akıtan Osmanlı askerine yardım ve destek olmalarını istemiştir.³⁸

Bolşevik birlikler Bakü'den Gökçay'a gelinceye kadar yüzlerce Müslüman köyünü yakmışlardır. Özellikle batı istikametinde ulaştıkları son noktalarda 50'den fazla köyü yakmışlar, kaçamayan ahaliyi katletmişlerdir. Üç kol hâlinde ilerleyen ve kuzey kolu Gökçay kasabasına yaklaşan Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetleri, geçtikleri Ermeni yerleşim yerlerinden de takviye alarak 28-30.000 civarında bir kuvvete ulaşmışlardır.

Nuri Paşa'nın sayıca üstün düşman kuvvetlerinin ilerlemesini 5'inci Kafkas Tümeninin bir kısım birlikleriyle durdurmaya çalıştığı haziran ayının sonlarına doğru çok bunaldığı, Şark Orduları Grubuna yazdığı raporlardan anlaşılmaktadır. Ermeniler mezalimlerini Azerbaycan'ın her tarafında sergiledikleri için onlara karşı 5'inci Kafkas Tümeninden bazı birliklerin sevk edilmesine mecbur kalmıştır. Bu durum da Bolşeviklere karşı tutulan cepheyi zayıflatmıştır. Nuri Paşa 20 Haziran'dan başlayarak, 10 gün boyunca gerek Enver Paşa'ya gerekse Şark Orduları Grubu Komutanlığına raporlar yazarak durumun çok kritik olduğunu ve Bolşeviklerin ilerlemeye devam ettiklerini bildirmiş; yardım gönderilmediği takdirde sonucun kötü olacağını belirtmiştir. Ancak herhâlde Almanya'nın Azerbaycan'a Osmanlı kuvveti gönderilmesine şiddetle karşı çıkmasından dolayı Kafkas İslam Ordusunun takviye edilmesi için Başkomutanlık Vekâletinden herhangi bir emir alınmamıştır. Enver Paşa, Nuri Paşa'nın ısrarla yardım istemesine karşılık, 5'inci Kafkas Tümeninin birliklerinin dağıtılmayarak toplu tutulması, bu şekilde düşmana taarruz edilmesi yolunda tavsiyelerde bulunuyordu. Azerbaycan Türklerinin Kafkas İslam Ordusunda önemli bir güç teşkil etmeyeceği de artık iyice anlaşılmıştı. Şark Orduları Grubu Komutanı'nın Gökçay civarındaki çarpışmalarla ilgili olarak Başkomutanlık Vekâletine gönderdiği 27 Haziran 1918 tarihli raporda; "*Yeni teşkilattan bir sonuç elde edilememektedir. Gençlerden silahaltına 30.000 kişi gelmesi beklenirken az sayıda kişinin gönüllü olduğu, bunlardan istifade edilemeyeceği anlaşılmıştır. Bakü meselesini kendi başımıza çabucak halletmek için bu bölgeye bir tümen daha gönderilmesi uygun olacaktır.*" denilmiştir.³⁹

Nuri Paşa 18 Haziran 1918'de, 5'inci Kafkas Tümeni Komutanı Mürsel Paşa ve karargâhı 20 Haziran'da Gökçay bölgesine gelmiştir. Her iki taraf da 22 Haziran 1918'e kadar savunma durumunda kalmışlardır. Kafkas

içilmesi yönünde emir verilmiştir. BDH; K.: 3823, D.: 22, F.: 16.

³⁸ E. Kaymakam Rüştü; "*Büyük Harp'te Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası*", 93 Sayılı Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı", S 34, 1 Haziran 1934, İstanbul, s. 45, 47. Yüceer; age.; s. 83-84.

³⁹ Yüceer; age.; s. 85.

İslam Ordusu Komutanlığı Bolşeviklere karşı taarruzu 28 Haziran'da başlatma kararı almıştır. Bu tarihe kadar toplanabilen süvari ve piyade milis kuvveti cepheye sevk edilmiş, 5'inci Kafkas Tümeninin geride bulunan birlikleri Gökçay cephesinde toplanarak taarruz için silah ve cephane ikmali yapılmıştır.⁴⁰ Taarruz tarihinin düşman tarafından haber alınmasını önlemek için Gökçay kasabasında bulunan bütün Ermeniler bir evde toplanarak gözetim altına alınmışlardır. Fakat bütün bu tedbirlere rağmen 28 Haziran sabahı ileri hatta bulunan 10'uncu Kafkas Alayı taarruza uğramış ve muharebe bu şekilde başlamıştır. 10'uncu Kafkas Alayı kendisine yönelen taarruzu başarı ile püskürtmüş olduğundan Ermeni kuvvetleri süngü hücumuna geçmeye cesaret edememişlerdir. 29 Haziran'da da çarpışmalar özellikle sabah ve akşam saatlerinde bütün şiddetiyle devam etmiştir. Ancak bölgede hava sıcaklığının askerin tahammül sınırının üstüne çıkması ve su sıkıntısı öğle saatlerinde iki tarafı da çarpışmalara kendiliğinden ara vermeye zorlamıştır.⁴¹

30 Haziran günü 5'inci Kafkas Tümeninin sol cephesi boyunca Ermeni mıntıklarından ilerleyen Bolşevik kuvvetleri, tümenin gerisinde kalmış olan Gökçay kasabasına sabaha karşı bir baskın düzenlemişlerdir. İhtiyatta bulunan askerler ile bir kısım milis kuvveti Binbaşı Ahmet Hamdi Bey komutasında Gökçay'a sevk edilmiştir. Aynı zamanda Gence'de bulunan 25'inci Tabur ile Gökçay yakınlarında bulunan Karamaryan ve Ağtaş'taki birliklerin bir kısmı da Gökçay'a sevk edilmiştir. Gerekli kuvvet yığınağı yapıldıktan sonra topçu ve makineli tüfek desteğinde taarruza geçen Türk kuvvetleri düşmanı kuşatmış ve Bolşeviklerin kuzeyden ilerleyen bu kolunun önemli bir bölümünü imha etmiştir. Bu muharebede çok miktarda silah ve cephane ele geçirilmiştir. Gökçay mağlubiyetinden sonra, doğuda Karamaryan'a çekilmeye çalışan Bolşevik birlikleri, 13'üncü Kafkas Alayı tarafından şiddetle takip edilerek cephede üstünlüğü ele geçiren 5'inci Kafkas Tümeninin diğer birliklerinin de ortak taarruzu sonunda Karamaryan'da da tutunamayarak gerisinde çok miktarda silâh bırakıp bozgun hâlinde doğu istikametinde çekilmiştir. Böylece Gökçay ve Karamaryan havalisi Bolşevik işgalinden kurtarılmış, Bolşevik ve Ermenilerin Gence istikametinde ilerlemeleri engellenmiştir.⁴² Ayın yirmi

⁴⁰ Cephane sevk edileceği zaman bizzat istasyonda bulunularak yüklemenin nezaret altında olarak icra edilmesi ve sandıkların muntazam bir şekilde istif edilmesine dikkat edilmesi istenmiştir. Daha önce sevk olunan cephane açık vagonlarla gönderilmiş olduğundan bir kısmı yollarda dökülmüş ve vagon harap olduğu gibi vagonların içine muntazamca istif edilmeyerek bir biri üzerine atılmış sandıkların tahtası kırılmış olduğundan cephanenin vagon içine dökülmüş bir hâlde bulunduğu bildirilmiştir. BDH; K.: 3823, D.: 22, F.: 18.

⁴¹ E. Kaymakam Rüştü; s. 64. Yüceer; age.; s. 86-87. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*; II/II, s. 560-561.

⁴² Yüceer; agm.; s. 416-417.

dokuz ve otuzunda olan muharebeden sonra şiddetli çarpışma olmamıştır. Bundan sonra Kürdemir'deki düşmanı sıkıştırıp imha etmek, Şemahi'yi zapt etmeye ve Şemahi'den sonra toplayacak 2.000 süvari ile ve seri bir hareketle Bakü'ye işgale teşebbüs planlanmıştır.⁴³

b. Salyan Muharebesi

Gökçay kasabasının doğusunda muharebelerin sürdüğü tarihlerde Bakû Hükûmeti Salyan'a birlik sevk etmeye başlamıştır. Bakû Hükûmetinin Salyan⁴⁴ mıntikasını ele geçirmek istemesindeki asıl amaç, bölgenin tahıl kaynaklarına el koyarak kışı sıkıntısız geçirmektir. Salyan kasabasının üç kilometre güneyine kadar yaklaşan Menşevik⁴⁵ birlikleri Kür Irmağı boyunca orada yaşayan Türk ahaliye karşı saldırıya geçmiştir.

Bu gelişme üzerine Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Çarlık ordusunda görev yapmış ve sonra Kafkas İslam Ordusu emrine girmiş olan Binbaşı Nazım Ramazanof emrine bir piyade bölüğü, bir makineli tüfek takımı, bir dağ topu ve 140 mevcutlu atlı bir milis kuvveti vererek 16 Haziran 1918'de Salyan mıntikasına sevk etmiştir. 2 Temmuz 1918'e kadar devam eden muharebelerde düşman hırpalanmış ve güneye doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Salyan Muharebesi'nde Türk müfrezesinden 12 er şehit olmuş, 17 er ise yaralanmıştır. Menşevik kuvveti ise 132'si ölü olmak üzere toplam 600 zayıt vermiştir.⁴⁶

Salyan mıntikasında ikinci çarpışma, 12 Temmuz 1918'de Yenivasilevka-Bank hattında meydana gelmiştir. Kuvveti 400 piyade, 50 süvari, 12 makineli tüfek, 3 top ve 2 vapurdan ibaret olan düşmana, Binbaşı Ahmet Hamdi Bey'in komutasındaki Salyan Müfrezesi Yenivasilevka köyünde baskın yaparak düşmanın büyük bölümünü etkisiz hâle getirmiş, kurtulabilenler ise gemilerle kaçmışlardır. Bank'ta karaya çıkmış olan düşmana da baskın verilerek yenilgiye uğratılmıştır. Kaçabilenler ise nehrin ağzında Hazar Denizi'ne çıkarak Bank sahillerinden uzaklaşmışlardır. Hazar Denizi'nden gelen düşmanın bir daha Kür Irmağı'nda faaliyet göstermesine engel olmak amacıyla eski vapurlar ve dubalar batırılarak nehir,

⁴³ BDH; K.: 3823, D.: 22, F.: 7.

⁴⁴ Azerbaycan'ın güneydoğusunda, Bakü'nün 150 km güneybatısında önemli bir kenttir. Salyan'ın kuzeyinde zengin petrol yatakları vardır. Yeğin, s. 85.

⁴⁵ Menşevik: Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisinde (RSDİP) bir gruptur. Partinin merkez komitesinde ve partinin yayın organı olan İskra'nın (Kıvılcım) yazı kuruluşunda Bolşeviklerin çoğunluğu ele geçirmeleri üzerine azınlıkta kalanlar anlamına gelen Menşevik adıyla anılmışlardır. Batı Avrupa tarzı demokrat bir kitle partisini savunmuşlardır. Menşevikler Devrim sonrası yasal bir muhalefet oluşturmaya çalışırlarsa da iç savaş ve dışarıdan müdahale koşulları keskin bir kutuplaşma yaratmıştır. 1922'de Menşevik muhalefet bastırılmış ve birçok Menşevik sürgüne gönderilmiştir. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*; Editör: Baskın Oran, Cilt 1 (1919-1980), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 156.

⁴⁶ Yüceer; s. 417.

gemi geçişine kapatılmıştır. Aynı zamanda düşmanın sahilden yapabileceği bir çıkarma ihtimaline karşı tedbir olarak ve mıntikanın emniyetini temin etmek için Binbaşı Nazım Ramazanof, bir piyade bölüğü, iki Rus makineli tüfeği ve bir top ile birlikte Bank'ta bırakılmıştır. Geri kalan kuvvetlerle 15 Temmuz günü Polat-Toğay bölgesine gelinmiştir. Bu muharebelerde, düşmanın asıl kuvvetlerine karşı cepheyi tutmakla görevli olan 5'inci Kafkas Tümeni tehlikeye maruz kalan Azerbaycan'ın her tarafına yetişmeye çalışmıştır. Tümenin ancak 5.800'ü bulan mevcudu ile bu kadar geniş bir bölgede muharebe etmesi ve başarılı olması, 5'inci Kafkas Tümeni subay ve erlerinin Azerbaycan'ı kurtarmakta ne kadar kararlı ve cesur hareket ettiklerini göstermektedir.⁴⁷

c. Aksu'nun Kurtarılması

Gökçay'da Bakü Ordusunun ilerleyişi durdurulduktan sonra cephede inisiyatif Kafkas İslam Ordusuna geçmişti. Artık devamlı taarruz eden Türk kuvvetlerine karşı Bakü Ordusu savunmada kalmış bu durum Bakü'nün zaptına kadar devam etmiştir. Kafkas İslam Ordusu Bakü yönündeki ilerleyişini iki istikamette gerçekleştirmiştir. Birinci istikamet Gökçay-Şemahi⁴⁸-Bakü kara yolu, ikinci istikamet Gence-Bakü demir yoludur. Gökçay Muharebesi'nde yenilgiye uğrayan Bolşevikler, Türk birliklerinin takibi altında 3 Temmuz 1918 tarihinde Kürdemir-Aksu hattına gerileyerek burada savunmaya çekilmişlerdir. 5'inci Kafkas Tümeninin cephesi Müsüslü-Kilisli hattında oluşturulmuştur. 5 Temmuz 1918'de, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa cephede bulunduğu hâlde 10'uncu ve 13'üncü Kafkas Alayları Bolşevik cephesine karşı taarruza geçmiştir. Öğleden sonra başlayan taarruz, arazinin sarp olması, alayların çok ihtiyatlı hareket etmesi nedeniyle istenilen süratte gelişememiş ve karanlığın basmasıyla harekâta ara verilmiştir. Hava sıcaklığı, içme suyu temininde yaşanan zorluk ve bulaşıcı hastalıklar gibi olumsuz şartlar askerin seri hareketine engel teşkil etmiştir. 6 Temmuz 1918'de 10'uncu ve 13'üncü Kafkas Alayları yeniden taarruza geçerek Bolşevik cephesini yarmak suretiyle onları geri çekilmeye mecbur etmişlerdir. 13'üncü Kafkas Alayının öncü birlikleri aynı gün öğleden sonra Aksu'ya girerek ve harekâta devamla Aksu'nun kuzey ve doğu mıntıklarını da ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Bolşevik kuvveti Kürdemir tarafına çekilmiştir. Bu muharebelerde Bolşeviklerden 1 sahra topu, 5 ağır makineli tüfek,1 cephane arabası, çok miktarda piyade

⁴⁷ E. Kaymakam Rüştü; s. 102-103. Yüceer; age.; s. 88.

⁴⁸ Şemahi: Büyük Kafkas dağlarının güneydoğu eteğinde, Bakü-Tiflis kara yolu üzerinde önemli bir şehirdir. Süleyman İzzet Yeğin; *Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15'inci Piyade Tümeni*, Yay. Haz.: Ahmet Tetik, Mehmet Korkmaz, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2006, s. 53.

cephanesi, 30 kadar silah, asker çantalarını taşıyan bir el arabası ve halka ait eşyaların yer aldığı 10-15 nakliye arabası ele geçirilmiştir.⁴⁹

ç. Kürdemir'in Kurtarılması

Bolşevik savunması kırılarak Aksu'nun zapt edilmesine rağmen Müsüslü'de kuşatılmış olan başka bir Bolşevik kuvveti burada direnişe devam etmiştir.⁵⁰ 13'üncü Kafkas Alayından teşkil edilen⁵¹ 250 piyade ve süvari ile takviye edilen Hasan Bey Müfrezesi, 7 Temmuz 1918'de Kürdemir istikametinde taarruza geçmiş, şiddetli çarpışmalardan sonra Kürdemir yakınlarındaki Karasakal İstasyonu zapt edilmiştir. Ancak Bolşevikler takviye alarak karşı taarruza geçmiş, kuşatılma tehlikesi karşısında, Müfreme düzenli olarak Musabeyli köyüne çekilmek zorunda kalmıştır. Cephane yetersizliği ve haberleşmenin aksaması Türk birliklerinin harekât ve muharebe kabiliyetini olumsuz etkilemiştir. İrtibat kurulamaması, birlikler arasındaki koordinasyonun bozulmasına, orduya raporların zamanında iletilmemesine ve ordudan verilecek emirlerin zamanında alınamamasına sebep olmuştur. 8-9 Temmuz 1918'de Karasakal İstasyonu yakınlarında Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetleriyle girişilen muharebeler sonucunda düşman güneye sürülmüş, Gökdelikli - Çaylı hattı ele geçirilmiştir.⁵²

10 Temmuz'da yapılan taarruzda, Bolşeviklerin zırhlı tren ve zırhlı otomobillerinin bulunması ve cephanelerinin bol olması Türk birliklerine zor anlar yaşatmıştır.⁵³ Nihayet 10 Temmuz akşamına doğru 13'üncü Kafkas Alayına takviye olarak 1 dağ topçu takımı ve 46'ncı Taburun gelmesi ile Bolşeviklerin Kürdemir'deki direnişleri imkânsızlaşmış, 3 gün 2 gece devam eden muharebelerden sonra Kürdemir kurtarılarak doğu istikametinde çekilen düşmanın takibine devam edilmiştir. Kürdemir'in kurtarılması Kafkas İslam Ordusunun Bakü Ordusuna karşı olan durumunu kuvvetlendirmiştir. Çoğunluğunu Ermenilerin teşkil ettiği Bolşevik

⁴⁹ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*; II. Cilt İkinci Kitap, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993, s. 565-566. Yüceer; age.; s. 88-89. (E.) Yarbay Rüştü Türker; *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni*, Yay. Haz.: Dr.Öğ.Alb. Ahmet Tetik, Arş.Uzm. Mehmet Korkmaz, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 86.

⁵⁰ Yüceer; age.; s. 89.

⁵¹ Nejdet Karaköse; *Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Ordusu Komutanı Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)*, Ötügen Yayınları, Ankara, 2012, s. 182.

⁵² Yüceer; age.; s. 89-90.

⁵³ Dokuzuncu Ordu Komutanlığına yazılan telgrafta Karamaryan ve Kürdemir hattında bulunan Bolşeviklere karşı taarruz hareketinin başladığı bildirilerek top cephanesine ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiş, yük otomobillerinin miktarının artırılması ve top mermisinin gönderilmesi istenmiştir. BDH; K.: 3823, D.: 22, F.: 12.

Yine Nuri Paşa tarafından Şark Ordular Grubu Komutanlığına yazılan yazıda cephanesizliğin Şemahi yönünde ilerleyen birlikleri geri çekilmeye mecbur bıraktığı bildirilmiştir. BDH; K.: 3823, D.: 22, F.: 15.

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 95-137

kuvvetlerinin sürekli gerilemesi üzerine karamsarlığa düşen Şaumyan, 13 Temmuz'da Lenin'e çektiği telgrafta içinde bulunduğu durumu şu sözlerle dile getirmiştir: “Rusya'dan ciddi bir yardım ulaşmazsa vaziyeti düzeltmek mümkün olmayacaktır. Cephe vaziyetimiz fenadır. Düşmanı durdurmaya yalnız bizim kuvvetimiz kâfi gelmiyor. Rusya'dan ciddi yardım gönderilmesi gerekmektedir. Yardım gönderilmesi konusuna ağırlığınızı koyun. Vaziyet çok karışıktır.” Bakü Hükûmetinin yardım çağrılarına Moskova'nın içinde bulunduğu güçlüklerden dolayı somut bir cevap gelmemiş ve bu nedenle Şaumyan Türklere karşı yapılan savaşı kendi imkânlarıyla vermek zorunda kalmıştır.⁵⁴

5'inci Kafkas Tümeni biri demir yolu boyunca diğeri Şemahi -Marazi kara yolu ile olmak üzere Bakü'ye iki grup hâlinde ilerleyecekti. Demir yolu boyunca ilerleyecek Müsüslü Müfrezesine “Cenup Grubu”, Şimal cephesindeki kuvvetlere de Şimal Grubu ve her iki grubun mensup olduğu teşekkülü gizlemek için de 5'inci Kafkas Tümeni Komutanlığı “Şark Cephesi Komutanlığı” adını almıştır.⁵⁵

d. Şemahi'nin Kurtarılması

Kafkas İslam Ordusunun 19 Temmuz 1918 tarihli emriyle; 13'üncü Kafkas Alayının, Şemahi kasabası istikametinde taarruza geçerek kasabayı zapt etmesi istenmiştir. Gece boyunca yağın yağmurun yarattığı olumsuzluğa rağmen 13'üncü Kafkas Alayı harekâta başlayıp Şemahi'nin biraz güneyindeki Medrese sırtlarını işgal etmiştir. Çarpışmalar 20 Temmuz gecesi de devam etmiştir. Türk birliklerinin şiddetli taarruzu sonucunda Bolşeviklerin Şemahi savunması kırılmış ve kasaba Türk birliklerinin eline geçmiştir. Türk birliklerinin takibinde Marazi istikametine çekilen düşman, 21 Temmuz muharebesi ile burada da tutunamamış, Bakü istikametinde kaçışına devam etmiştir. Türk birliklerinin Bakü'ye yaklaşmakta olduklarını gören Almanlar, Türk askerî makamlarına baskı yaparak harekâtın durdurulmasını istemişlerdir. Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa bu istekleri olumlu karşılar gibi görünüp harekâtın durdurulması için açık emirler verirken gerek Şark Orduları Grubu Komutanlığına gerekse Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya gönderdiği kişiye özel gizli emirlerde; taarruzun sürdürülmesi ve Bakü'nün zaptının geciktirilmemesi için sık sık uyarılarda bulunmuştur.⁵⁶ Bu şekilde Alman itirazları dikkate alınmadan 23 Temmuz'a gelindiğinde Türk birlikleri Bakü'ye 70 kilometre kadar yaklaşmıştır. Sahip olduğu coğrafi konumun kendisine sağladığı

⁵⁴ Yüceer; agm.; s. 744-745.

⁵⁵ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*; Cilt II/II İkinci Kitap, s. 568.

⁵⁶ Yüceer; age.; s. 93.

savunma üstünlüğüne rağmen Şemahi kasabasının Kafkas İslam Ordusunun eline geçmesi, Bakü Ordusundaki yılmılığı artırmıştır. Kafkas İslam Ordusundan aldığı ağır darbeden sonra Bakü Ordusunun birlikleri geri çekilmeye devam etmiştir. Bu durum Bakü Bolşevik Hükûmetinin otoritesini sarsmıştır.⁵⁷

e. Kafkas İslam Ordusunun Bakü'ye Yaklaşması

Nuri Paşa; mevcut siyasi durumun Bakü'nün süratle işgalden kurtarılmasını zorunlu kıldığını, çok mecbur kalınmadıkça harekâta ara verilmeden bir an önce hedefe ulaşılmasını emretmiştir.⁵⁸ Nuri Paşa'nın ordunun her türlü şart altında ilerlemesi gerektiği yolundaki kesin emri üzerine ilerlemeye başlayan Cenup Grubu 26 Temmuz 1918'de Karasu İstasyonu'nu ele geçirmiştir.

27 Temmuz 1918'de bir İngiliz subayı esir alınmıştır.⁵⁹ Aynı gün Gürcüler elli kadar piyade ile Sençe(?) Köprüsü'ne ilerlemek istemişse de halk tarafından engellenmişler ve Gürcülerden 26 ölü, 20 esir, iki makineli tüfek, sekiz sandık makineli tüfek cephanesi ele geçirilmiştir.⁶⁰ Nahcivan da 27 Temmuz günü 11'inci Türk Kafkas Tümeni tarafından işgal edilmiştir.⁶¹

28 Temmuz'da Hacikul İstasyonu,⁶² ile Çengi posta mevkisi,⁶³ 30 Temmuz'da Bakü'nün 10 kilometre batısında bulunan Kobi⁶⁴ köyü, 31 Temmuz'da Nevağı ve Akbulak istasyonları ele geçirilmiştir. Eybat-Balaçari demir yolunun doğusunda savunmaya çekilen Bakü Ordusuna karşı 1 Ağustos sabahı başlatılan şiddetli çarpışmalar sonunda 736 rakımlı Volçivorata Dağı ele geçirilmiştir. Bolşevik Rus-Ermeni birliklerinin, stratejik önemi bulunan bu mevkiyi geri almak için düzenlediği karşı taarruzlar başarıyla püskürtülmüş ve Bakü'ye 2 kilometre mesafede bulunan Salhane ve Kışla sırtlarıyla Hacıhasan⁶⁵ köyü de ele geçirilmiştir. Bu çetin muharebelere Bolşeviklerin Hazar Denizi'nde bulunan savaş gemilerinden Türk mevzilerine topçu ateşi açıldığı gibi Bakü'den kalkan uçaklar da bu bombardımana katılmıştır.⁶⁶

⁵⁷ Yüceer; agm.; s. 745.

⁵⁸ Nuri Paşa tarafından Şark Cephesi Komutanlığına gönderilen yazıda Bakü ve civarındaki Müslüman köylere daha önce bir iki subay gönderilerek ahalinin mücadeleye hazırlanması ve erzak yardımının sağlanması hususunda talepte bulunulmuştur. BDH; K.: 3823, D.: 22, F.: 20.

⁵⁹ BDH; K.: 3819, D.: 6, F.: 33.

⁶⁰ BDH; K.: 3819, D.: 6, F.: 35; 35-1.

⁶¹ BDH; K.: 3818, D.: 4, F.: 49-3.

⁶² BDH; K.: 3819, D.: 6, F.: 36.

⁶³ Bugün (28 Temmuz 1918) üç düşman otomobili pusuya düşürülmüş, bir İngiliz subayı ve dört İngiliz eri ele geçirilmiştir. BDH; K.: 3819, D.: 6, F.: 36.

⁶⁴ Azerbaycan'da Apşeron rayonuna bağlı kasaba. Yeğîn; s.41.

⁶⁵ Azerbaycan'da Tovuz rayonuna bağlı kent. Yeğîn; s.44.

⁶⁶ Yüceer; agm.; s. 750.

Kafkas İslam Ordusunun Bakü kapılarına dayanması, Mart katliamının sorumlusu olan başında Şaumyan'ın bulunduğu Bakü Hükûmetini tedirgin etmiştir. 24 Temmuz'da Bakü'de gayrimüslim işçilerin düzenlediği mitinglerde konuşan liderler tarafından Kafkas İslam Ordusunun hücumunu durdurmak için daha önce reddedilmiş olmasına rağmen, İngilizlerden yardım alınmasının gerektiği bildirilmiş ve 226'ya 259 oyla İngilizlerden yardım istenmesine⁶⁷ ve bir koalisyon hükûmetinin kurulmasına karar verilmiştir. Şaumyan'ın iktidardan düşmesine neden olan Kafkas İslam Ordusu bir seri galibiyetten sonra esas hedefi olan Bakü'yü kuşatmış bulunuyordu.

2 Ağustos 1918'de Esat Paşa Bakü'ye 40 km mesafede bulunuyordu.⁶⁸ Enver Paşa'nın Bakü'nün teslim olmaya zorlanması direktifi doğrultusunda 5'inci Tümen Komutanı Mürsel Paşa 3 Ağustos'ta Sentrokaspi Hükûmeti⁶⁹ Ordusuna ve Bakü Ermeni Millî Şûrasına Türkçe ve Rusça yazılmış bir mektup göndererek onlardan teslim olmalarını istemiştir. Mürsel Paşa mektubunda;

“Bildiğiniz gibi Bakü Türk birliklerince kuşatılmıştır. Eğer siz Bakü'yü teslim etmeye razı olursanız oradaki insanların milliyetine ve dinine bakılmaksızın hakları korunacaktır. Özellikle arzu eden Ermenilerin bir zarar görmeden Ermenistan'a gitmelerine müsaade edilecektir. Eğer şehri teslim etmezseniz kuvvet yolu ile alınacaktır. O zaman akacak kanların mesulü siz olacaksınız. Şehri teslim etmeyi kabul ediyorsanız derhâl temsilcinizle cevap gönderin.” demiştir. Ancak bu mektuba Bakü'den herhangi bir cevap verilmemiştir. Bu sırada, Albay Lazar Biçerakov, Sentrokaspi Hükûmetine gönderdiği telgrafında, *“Eski hükûmet bütün yalvarışlarıma rağmen bana yardım göndermediğinden Türklere mukavemette etkisiz kaldım. Fakat şimdi hücumu geçiyorum. En kısa zamanda cepheye yetişeceğim. Bakü'yü savunan güçlerle buluşma saatimiz yakındır. Eminim ki düşmanı mahvedeceğiz. Ben İngilizlerden asker, zırhlı otomobil, top ve makineli tüfek talep ettim ve Bakü'ye göndermelerini istedim. Bütün Rusya'nın gözü Bakü'yü savunan güçlerin üzerindedir. Bizim galibiyetimiz Rusya'nın kurtuluşuna yardımcı olacaktır.”*⁷⁰ demiştir.

⁶⁷ BDH; K.: 3819, D.: 6, F.: 37; BDH; K.: 3819, D.: 6, F.: 33; BDH; K.: 3819, D.: 6, Fih.: 33, 33-1.

⁶⁸ BDH; K.: 3819, D.: 7, F.: 3.

⁶⁹ 30 Temmuz 1918'de Bakü Ordusunun komutanlarından Avetisov, Bakü Şûrası'na, direnmenin herhangi bir fayda sağlamayacağını bildirmiştir. Aynı gün Ermeni Millî Şûrası'nın liderleri Bolşeviklerden iktidarı bırakmalarını talep etmişlerdir. Stephan Şaumyan 31 Temmuz'da iktidarı bırakmak zorunda kalmıştır. Bundan sonra Ermeni ve Taşnakların ağırlıkta olduğu Taşnak, Menşevik-Eser ittifakı ile “Merkezî Hazar Diktatoryası (Sentrokaspi)” adı verilen bir koalisyon hükûmeti kurulmuştur. Yüceer; agm.; s. 751.

⁷⁰ Yüceer; agm.; s. 750-752.

Biçerakov'un bu telgrafının Sentrokaspi Hükûmeti ve Taşnakçı Ermenileri arasında yarattığı iyimserlik havası fazla uzun sürmemiştir. Temmuz ayındaki çarpışmalarda Kafkas İslam Ordusu birliklerine karşı bir varlık gösteremeyip cepheden kaçan Albay Biçerakov, Hırdalan⁷¹ mevkinde Türk kuvvetlerine yenilerek Bakü cephesini bırakıp Dağıstan'a gitmek üzere kuzeye yönelmiştir. Sentrokaspi Hükûmeti artık şehrin savunulmasındaki bütün ümitlerini ilan edilecek seferberliğe ve özellikle de İngiliz yardımına bağlamıştır. Bakü'ye Albay Stoks'un komutasındaki 70 piyade ve birkaç subaydan oluşan ilk İngiliz yardımı⁷² 4 Ağustos 1918'de gelmiş, 9-17 Ağustos tarihleri arasında 3 tabur, 1 topçu bataryası ve birkaç zırhlı taşıttan oluşan General Densterville komutasındaki esas İngiliz yardımı Bakü'ye ulaşmıştır.

İngilizlerin Bakü'ye gelmelerinin asıl amacı Bakü'deki petrol yatakları ve zenginliklerin Türkler ile Almanların eline geçmesine engel olmaktır. Ayrıca Türklerin ve Almanların Kuzey İran, Afganistan ve Güney Rusya'ya yani doğuya doğru ilerlemelerini önlemektir.⁷³

Bakü'yü savunacak Ermeni, Rus ve İngiliz kuvvetlerinin toplam asker sayısı 10.000'e ancak ulaşmıştır.⁷⁴

18 Ağustos 1918'de Bakü'den alınan bir haberde İngilizlerin üç güne kadar İran'dan on vapurla yüksek miktarda İngiliz askerinin Bakü'ye geleceği ve bunun için şehirde Müslümanlara ait birçok evin tahliye edilmekte olduğu anlaşılmıştır.⁷⁵ Sonrasında alınan istihbarata göre İngilizlerin Bakü'ye 1.800 kadar İngiliz piyadesi, 50 makineli tüfek, 4 zırhlı otomobil, bir uçak ve 50 küçük otomobil ile geldikleri ve halkı kendilerine ısındırmak için yarı fiyatına erzak sattıkları anlaşılmıştır.⁷⁶

Bu arada Kafkas İslam Ordusu Komutanı tarafından Başkomutanlık Vekâletine gönderilen yazıda Bakü'de bulunan Bolşeviklerle, Ermeniler ve Kazaklar arasında İngilizlerin Bakü'ye gelmelerinden dolayı anlaşmazlığın

⁷¹ Azerbaycan'da Apşeron rayonuna bağlı kasaba. Yeğin; s. 47.

⁷² 26 Ağustos 1918'de Tanin gazetesi tarafından Mehmet Emin Resulzade ile bir röportaj yapılmış ve kendisine İngilizlerin Ruslarla iş birliği yaparak Bakü'ye yardıma geldiklerine dair bir bilgisi olup olmadığı sorulmuştur. Mehmet Emin Resulzade cevaben "Herhâlde zannedildiği gibi muntazam bir İngiliz alayı olmadığına kaniyim. Bu alay İngilizlerin diğer hercai kuvvetleri gibi İngiliz zabitlerinin kumandası altında teşkil ve teçhiz edilmiş Ermeni, Rus, Asuri ve hatta kısmen Hintli vesairenden gelişigüzel ve alelacele tertip edilmiş derme çatma bir kuvvetten ibaret olacaktır. Bunlara bir müfrezeyi askeriyeye hareketlerine de muntazam bir teşebbüsü askeri demek caiz değildir. Böyle olduğu Azerbaycan askerleri tarafından esir edilen düşman kuvvetleri arasında birkaç İngiliz zabitanın yönetmesiyle de teyit etmiştir." Tanin, 26 Ağustos 1918.

⁷³ Sarı; s. 165.

⁷⁴ Yüceer; agm.; s. 751.

⁷⁵ BDH; K.: 3819, D.: 7, F.: 59-1.

⁷⁶ BDH; K.: 3819, D.: 7, F.: 63-1.

ortaya çıktığı ve hatta aralarında müsademe dahi olduğuna dair bilgi verilmiştir.⁷⁷ Yine alınan haberlerde Bolşeviklerin Bakü savunmasından çekildikleri, Bolşevik reisleri Petrof ile Şaumyan'ın maiyetleri ile birlikte 15 vagonlu on vapurla asker ve mühimmatlarını kaçıarak Astarhan'a gittikleri ve bu sırada Petrof'un ele geçirildiği öğrenilmiştir.⁷⁸

f. Birinci Bakü Taarruzu

Şark Ordusu Komutanı Albay Mürsel Bey tarafından Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına 5 Ağustos 1918 tarihinde gönderilen yazıda, 5 Ağustos 1918 günü saat 4.25'te başlayan Türk taarruzu karşısında Ermeni, Rus ve İngilizlerden meydana gelen Bakü savunma birliklerinin mevcudunun 20-30.000 kadar olduğu, ayrıca 10.000 kadar da İngiliz ve nitelikli Ermeni komutanlardan oluştuğu bildirilmiştir.⁷⁹ Bu birlikler mevzileri elde tutmak için olağanüstü bir çaba sarf etmişlerdir. Ancak, gittikçe şiddetlenen Türk taarruzu bu direnişi kırmaya başlamış ve savunma birlikleri kademe kademe Bakü'ye çekilmek zorunda kalmışlardır. Şehre hâkim Bolyof mevkisinde bulunan yüksek sırtlar ele geçirilmiştir. Direnişi kırılan Sentrokaspi birlikleri, cephesinin merkezi olan Salhane ve mezarlığa doğru düzensiz bir şekilde çekilmiştir. Şehrin ele geçirilmesi an meselesi iken 5 Ağustos taarruzunda kahramanca çarpışan Türk birliklerinin top mermileri tükendiği için, karşı tarafın topçu ve makineli tüfek ateşi karşısında ilerlemesi durmuş ve Sentrokaspi birliklerinin karşı taarruzu ile Türk birlikleri, Bakü'ye 4 kilometre mesafede bulunan Eybat-Balaçari demir yolunun batısındaki hatta çekilmek zorunda kalmışlardır.⁸⁰

Bakü'deki Türkler, şehrin zaptının uzamasından endişeye kapılmışlar, Türk askerlerinin moralini yükseltmek ve onları daha da cesaretlendirmek için 10 Ağustos 1918'de bir bildiri hazırlamışlar ve Türklere ulaştırmışlardır. Bildiri metninin bir bölümü şöyledir:

“Bakü denilen milyon ve milyar şehrinin kapıları önünde günlerden beri zafer kuşunun kanadını yakalamak isteyen Türk ordusuna.

Bu güzel gönül kapıcı şehri eğer siz zapt edemezseniz, Türk'ün ve ordusunun şerefini şimdi içinde bulunduğunuz hendeklere gömeceksiniz.

Eğer siz bu servet ve altın şehrinin zapt edemezseniz, sevgili büyük vatanımıza en kıymetli bir hediyeye takdim etmek fırsatını kaçırmış olacaksınız.

⁷⁷ BDH; K.: 3819, D.: 7, F.: 3-1.

⁷⁸ BDH; K.: 3819, D.: 7, F.: 59-1.

⁷⁹ BDH; K.: 3819, D.: 7, F.: 10-2.

⁸⁰ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*; Cilt II, Ankara Gnkur. Basımevi, 1993, s. 579. Yüceer; agm.; s. 752.

...

Fakat sen ey Türk askeri! İngilizlerin gücünü kendi zorunla Çanakkale’de kırdın. En büyük harp gemilerinin büyük güllerine aylarca göğüs gerdin. Kuttülamare’de 14.000’i esir aldın. Karşındaki düşmanın çoğunu, Ermenileri belki Azerbaycan’dan, Kars’tan beri önüne katarak da bu şehre tıktın. Türk adını büyüten Çanakkale, Kuttülamare, Galiçya, Romanya’dan sonra Kafkasya gelecek ve Bakü şehri de yiğitlik tacının bir elmas taşı olacaktır. Al Bakü’yü! Vatanına bir altın armağan yap!”⁸¹

g. İkinci Bakü Taarruzu

5 Ağustos’ta yapılan Türk taarruzunun püskürtülmesi Kafkas İslam Ordusunun Bakü üzerindeki baskısını hafifletmemiştir. İkinci taarruzun yapılacağı 14 Eylül tarihine kadar Bakü etrafındaki çarpışmalar aralıklarla devam etmiştir.⁸² Bu süre zarfında Kuba⁸³ ve Haçmaz⁸⁴ kasabaları zapt edilip Azerbaycan Devleti’nin hâkimiyeti Dağıstan yönünde genişletilerek buradaki Bolşevik faaliyetleri önlenmiştir. Ayrıca Bakü’nün hemen batısında bulunan ve Türk birliklerinin ilerleme istikametinde iki önemli engel olarak görünen ve devamlı tahkim edilen 364 rakımlı Yanardağ ve 311 rakımlı Binegadi tepeleri Sentrokaspi birliklerinin ve İngiliz askerlerinin savunması kırılarak ele geçirilmiş ve Bakü kuşatması iyice daralmıştır.

10 Ağustos 1918’de bir bölük piyade, 50 kadar süvari, bir top ve üç makineli tüfekten oluşan düşman kuvveti Bakü’nün 20 km kuzeydoğusunda Münaştankı’ya(?) taarruz etmesi üzerine söz konusu mevziye birlik sevk edilmiştir. Yine aynı tarihte Potik İstasyonu’nun doğu sahilinde karaya çıkan 40-50 kişilik bir düşman kuvveti zırhlı tren ve piyadelerin ateşiyle tard edilmiş, Hacıhasan köyünün doğu sırtlarında görülen bir tabur piyade ve yüz elli kadar düşman süvarisi topçu ateşiyle dağıtılmıştır. Antranik’e⁸⁵ mensup

⁸¹ Yüceer; agm.; s. 754.

⁸² 2 Eylül 1918’de Bakü Cephesi’nde durum şöyle idi:

Güney Grubu Puta-283 rakımlı tepe hattının güneyinde, sahil muhafazasında ve Lenkeran’daki düşmana karşı.

Merkez Grubunun 9’uncu ve 10’uncu Alayları Aktaş Kaya-Şaban Dağı-Hırdalan hattında.

Kuzey Grubunun 107’nci, 38’inci Alayları ve 29’uncu Taburu 364-311 rakımlı tepeler-Binagadi hattı güneyinde, 38’inci Alayın 2’nci Taburu Meşlağı, Lezgi Süvari Alayı Bana kuzeyinde, 12’nci Piyade Alayı ile Mürettep Süvari Alayı ile Dikidiviziya (Vahşi Tümen manasına gelmektedir. Rus İhtilali’nden sonra Azerbaycan’a gelen Türklere müteşekkil 3 bölükten oluşan birlik.) Süvari Alayları Fatmalı etrafında. Fahri Belen; *Birinci Cihan Harbi’nde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*, V’inci Cilt, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1967, s. 178.

⁸³ Kuba, Azerbaycan’ın kuzeyinde, Büyük Kafkas Dağlarının doğu uzantılarının kuzey yamacında bulunan bir kenttir. Bakü’nün 165 km kuzeybatısında yer alan şehir, dağlık bir araziye sahiptir. Kuzeydoğusunda Samur-Deveci Ovası bulunur. Yeğin; s.43.

⁸⁴ Haçmaz, Azerbaycan’ın kuzeydoğusunda yer alır. Kuzeyden Dağıstan’la sınırdadır. Yeğin; s. 54.

⁸⁵ Antranik Ozanyan: 1865 yılında Şebinkarahisar’da doğmuştur. 1885 yılında başlayan ihtilal hareketine ilk katılanlardan birisi olmuştur. İstanbul’a gelerek burada Hınçaklarla tanışmış ve bir Türk polis şefini

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 95-137

çetelerin Rusya'nın 20 km güneybatısında Tataf(?) civarında toplandıkları ve yerli Ermenileri kendilerine katılmaları için teşvik ettikleri anlaşmıştır.⁸⁶

Bakü İslam Müsavat-ı Heyet-i Merkeziyesinden alınan bir mektupta 500 kadar İngiliz askeriyile bir uçağın Bakü'ye geldiği bildirilmiştir.⁸⁷

13 Ağustos 1918'de Bakü'nün kuzeydoğusunda Maşmağı (?) civarındaki müfrezenin sol tarafına sarkmak isteyen düşman kuvveti püskürtülmüştür.⁸⁸

16 Ağustos 1918'de alınan bilgiye göre Bolşeviklerin Bakü'den çekildiği, Bakü'yü burada bulunan İngiliz ve Ermenilerin müdafaa ettikleri anlaşmıştır.⁸⁹ Aynı tarihte Bakü Cephesi'nde 500 kadar piyade, 100 kadar süvari, 1 top ve 5 makineli tüfekten oluşan bir düşman kuvveti Katman'a taarruz etmiş ise de Türk birliklerinin mukabil taarruzuyla geri atılmıştır.⁹⁰

İkinci Bakü taarruzundan mutlak surette sonuç almayı amaçlayan Nuri Paşa, Bakü önlerinde bulunan birlikleri takviye için Şark Orduları Grubundan yardım isteginde bulunmuştur. Bunun üzerine 27 Ağustos'ta Karakilis'te toplanan Yarbay Süleyman İzzet Bey komutasındaki 15'inci Piyade Tümeni Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı emrine girmiştir. 15'inci Piyade Tümeni Kafkas İslam Ordusuna katılmak üzere 3 Eylül'de Karakilis'ten yola çıkarak, 9 Eylül'de Bakü cephesine ulaşmıştır.⁹¹ 15'inci Piyade Tümenine bağlı 38'inci ve 56'ncı Alaylar, topçu birlikleri ve yardımcı birlikler ile 36'ncı Piyade Tümeninden 106'ncı ve 107'nci Alayları

öldürdüktan sonra Batum'a kaçmıştır. 16 Mayıs 1895'te Sarıkamış'tan Osmanlı sınırına girerek Sasun'a geçmiş, burada Serop'un çetesine katılarak silahlı eylemlerine başlamıştır. 1904 yılında Sasun'da başlayan Ermeni isyanının askeri idarecisi olmuştur. Osmanlı Devleti tarafından isyan bastırılmış ve Antranik ve çetesi Muş civarındaki dağlara çekilmiştir. 1918 yılı Temmuz ayında Zengezur'u ele geçirmiştir. 29 Kasım 1918'de Karabağ'a girmek için harekete geçmiştir. Albay Cemil Cahit Bey komutasındaki 1'inci Azerbaycan Tümeni 7 Ekim 1918'de Ermenilere karşı harekât başlatmıştır. Antranik muharebeye cesaret edemeyerek Şuşa'nın güneyindeki Goriş'e çekilmiştir. İngilizlerin Antranik'e Karabağ'dan çekilmesi emri üzerine elindeki kuvvetleri dağıtarak 15 Mayıs 1919'da Batum'dan hareketle Paris'e geçmiştir. Antranik müttefiklere savaş boyunca yaptığı yardımlardan dolayı Fransa Cumhurbaşkanı Poincaré tarafından "Légion d'Honneur" madalyası ile ödüllendirilmiştir. 1919 yılı boyunca Londra, Paris ve New York'a giderek Türk topraklarında "Büyük Ermenistan"ın kurulması için destek aramıştır. 1927 yılında Amerika'da ölmüştür. (Antranik'in biyografisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Haluk Selvi; "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan", Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 459-472.

⁸⁶ BDH; K.: 3819, D.: 7, F.: 22.

⁸⁷ BDH; K.: 3819, D.: 7, F.: 22.

⁸⁸ BDH; K.: 3819, D.: 7, F.: 31.

⁸⁹ BDH; K.: 3819, D.: 7, F.: 50-4.

⁹⁰ BDH; K.: 3819, D.: 7, F.: 59,1.

⁹¹ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*; Cilt II/II, İkinci Kitap, s. 585.

aşamalı olarak Bakü cephesine gönderilmiştir. Yeni birliklerle takviye edilen Kafkas İslam Ordusu Bolşevik işgalini durduracak bir güce ulaşmıştır.

4 Eylül 1918'de trenle 10.000 tüfek, 4.000 sandık cephane Gence'ye gönderilmiştir. Bunlardan 8.500 tüfek ile 2.000 sandık cephane Cenubi Kafkas İslam Ordusuna verilmiş, kalan 1.500 tüfek ile 2.000 sandık cephane de Şimali Kafkas İslam Ordusu için ayrılmıştır.⁹²

Taarruz için bütün hazırlıkların tamamlandığı Bakü cephesinde 8.000 Osmanlı askeri ile 6.000 civarında Azerbaycan milis kuvveti toplanmıştı. Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa ile Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa 10 Eylül'de cepheye gelerek taarruz hazırlıklarını gözden geçirmişlerdir.⁹³

Kafkas İslam Ordusunun ikinci Bakü taarruzu için hazırlıklarını tamamladığı tarihlerde Sentrokaspi Hükûmeti de elindeki bütün imkânları kullanarak şehri savunmanın gayreti içine girmiştir. Genel bir seferberlik ilan ederek hasta, yaşlı, sakat, küçük yaşta olmalarına bakılmaksızın eli silah tutan bütün Bakü ahalisi şehrin savunmasında görev almaya çağırılmış, bunlardan muhtelif birlikler teşkil edilmeye çalışılmıştır. Bu sırada Bakü'yü savunuların lehine meydana gelen bir başka gelişme de Dağıstan'da faaliyet gösteren Albay Biçerakov'un 500 kadar askeri vapurla Bakü'ye göndermesiydi. Bakü'nün yardımına gelen İngiliz birliğinin mevcudu verilen kayıplardan sonra 900'e inmiştir. Bu durumda şehri savunacak kuvvetlerin toplam miktarı 10.000 asker civarında idi. Bakü'den gelen haberlerden Sentrokaspi birliklerinin moral durumunun iyi olmadığı, disiplinin bozulduğu anlaşılmaktaydı. Aynı zamanda Türk kuşatması nedeniyle Bakü'nün kara bağlantı yolları kesildiğinden ancak deniz yolundan kısıtlı olarak yiyecek ve diğer ihtiyaç maddeleri gelebiliyordu. Şehirde ekmek ve yiyecek sıkıntısı çekilmeye başlanmış, Kuba'dan Bakü'ye gelen içme suyunun da kesilmiş olması halkın hoşnutsuzluğunu iyice artırmış ve hükûmet aleyhinde protesto mitingleri düzenlenmişti.

Bakü cephesinde düşmanın 12 Eylül 1918'de sabah saat 6.35'te Gobi (?) üzerine iki uçağı ile bomba atması üzerine halktan iki kişi şehit olmuş, sekiz kişi yaralanmıştır. Düşman topçusu ise aynı gün aralıklı olarak Dinga (?) köyü ve civarına ve Binagadi (?) Tepesi'ne yüzü aşkın mermi atmıştır. Yine aynı gün Hacıhasan köyü doğu sırtlarında tahkimatla meşgul olmuşlar, Balaçari sırtlarından Bakü yoluna kadar tel örgü engeli tesis etmişler ve Hacıhasan köyünün kuzey sırtlarına makineli tüfek ve Balahani⁹⁴ Tepesi civarına üç top yerleştirmişlerdir. Saat 17.30 civarında Binagadi Tepesi'ne

⁹² BDH; K.: 3820, D.: 11, F.: 4.

⁹³ Yüceer; agm.; s. 754-755.

⁹⁴ Azerbaycan'da Sabuncu rayonuna bağlı kasaba. Yeğin; s. 40.

düşman uçakları tarafından bomba atılmış, bir subayla 20 asker yaralanmıştır.⁹⁵

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa Şark Ordular Grubu Komutanlığına yazdığı yazıda Bakü'ye karşı kesin taarruzun 14 Eylül 1918'de başlayacağını bildirmiştir.⁹⁶ Nitekim Türk taarruzu 14 Eylül 1918 tarihinde saat 02.00'de gece baskını şeklinde başlamıştır. Bakü savunma hattını yarmak için 5'inci Kafkas Tümeni, batıdan Eybat-Balaçari demir yolu istikametinde ilerlemeye başlamıştır. Birinci Bakü savunma hattı saat 03.00'te, ikinci Bakü savunma hattı saat 06.00'da ele geçirilmiştir. Salhane ve Salyanski kışlalarından hücumla hazırlanan düşman, topçu ateşiyle dağıtılmıştır. 56'ncı Alay, Bakü'ye hâkim tepeleri ele geçirip önünde bozgun hâlinde kaçan düşman askerlerini şehre doğru sürmeye başlamıştır. Volçivorata Dağı ile Baylog arasında bulunan mevziler ele geçirilmiştir. 56'ncı Alayın önünden kaçarak Kırmızı Kışla'da direnmeye çalışan Ermeni, Rus ve İngiliz askerleri kışlanın topa tutulmasıyla burada da tutunamayarak panik hâlinde şehrin içlerine doğru kaçışlarını sürdürmüşlerdir. 13'üncü Alayın mezarlık mevkiğini ele geçirmesi üzerine burayı savunan birliklerin sahile çekilip gemilere binerek kaçma teşebbüsü burada yoğunlaşan topçu ateşi nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Türk askerleri saat 16.00'da şehrin batısındaki mahalleleri ele geçirmişlerdir. 5'inci Kafkas Tümeninin taarruzuna paralel olarak şehrin kuzey yönünde 15'inci Piyade Tümeninin başlattığı taarruz başarıyla gelişmiş ve Balaçari sırtları ele geçirilmiştir. 15'inci Piyade Tümeni emrinde savaştan Azerbaycan milislerinden oluşan Muştevi Müfrezesi, Sabuncu mevkiğini zapt etmiştir. Sokak çarpışmalarında fazla zayıt verilmemesi için 14 Eylül akşamı taarruz durdurulmuştur. Türk topçusu gece boyunca şehirdeki askerî noktaları ateş altında tutmuştur.⁹⁷

Bakü'nün zaptı için, 15 Eylül 1918 sabahı bir topçu hazırlık ateşini takiben taarruz edileceğine ait Kafkas İslam Ordusu Komutanlığının emri, 14 Eylül 1918'de saat 20.30'da 5'inci Kafkas Tümeni ve 15'inci Piyade Tümenine bildirilmiştir.⁹⁸ Sabaha karşı hücumla geçen 13'üncü ve 56'ncı Alaylar şehre girmeye başlamışlardır. Ermeni ve Rus birlikleri muharebe düzenini kaybetmiş olarak bazı evlere ve mahalle aralarına mevzilenerken direnmeye çalışmışlardır. Batı cephesinden yapılan taarruzla Bakü'nün zaptına adım adım yaklaşılırken kuzey cephesinde 38'inci ve 107'nci Alayların⁹⁹ taarruzları sonunda da düşmanın kuzey cephesi çökertilmiştir.

⁹⁵ BDH; K.: 3820, D.: 11, F.: 7-15, 7-16, 7-17.

⁹⁶ BDH; K.: 3820, D.: 11, F.: 7-39.

⁹⁷ Yüceer; agm.; s. 755-756.

⁹⁸ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı...*; s. 589.

⁹⁹ 107'nci Alay, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın emriyle 15'inci Tümen emrine verilmiştir. BDH; K.: 3820, D.: 11, F.: 7, 78.

Malagankent ve Çernigorot ele geçirilmiş ve sokak çarpışmaları başlamıştır. Azerbaycan milisleri Kışla İstasyonu'nu ve Zih Dağı'nı zapt etmişlerdir. 15 Eylül günü saat 15.00'e kadar devam eden harekât sonunda Bakü'yü savunan Ermeni ve Rus direnişi tamamen kırıldığı için şehrin teslim olmasından başka bir seçenek kalmamıştır. 14 Eylül akşamı şehrin ertesi gün zapt olunacağı anlaşılmış,¹⁰⁰ bu yüzden Bakü'yü savunan birlik komutanlarının çoğu gemilere binip kaçabilmek için birliklerinin başından ayrılmışlardır. Bu hâl cephede genel bir bozgun havası yaratmış, askerler mevzilerini bırakarak limana doğru kaçmaya başlamıştır. Bu panik durumunu engellemeye çalışan Sentrokaspi Hükümeti Savaş Bakanı General Bağratün kaçan askerlerin ayakları altında kalmıştır. Bakü'nün savunulmasında büyük ümit bağlanan 39'uncu İngiliz Tugayının Komutanı General Dunstarville¹⁰¹ Türk hücumuna karşı direnmenin mümkün olmadığını görerek kuvvetlerine limana doğru çekilme emri vermiştir. General Dunstarville Türklere esir düşmemek için Bakü Limanı'nda topladığı askerlerini gemilere bindirerek saat 22.00'de Enzeli'ye¹⁰² gitmek üzere şehirden kaçmıştır. General Dunstarville'nin bu başarısızlığı tugay komutanlığı görevinden alınmasına, yerine General Thomson'un¹⁰³ getirilmesine neden olmuştur. Bu sırada Bakü'den kaçanlar arasında iktidardan düşen Stephan Şaumyan da vardı. Şaumyan'la birlikte Çaparidze, Azizbekov, Vezirov Leogonov ve Fioletov gibi isimlerin de bulunduğu 26 Bakü Sovyet komiseri Türkmen isimli gemi ile Bakü'den ayrılmıştır. Ancak Astragan'a gitmesi gereken gemi, Hazar Denizi'nin doğu kıyısında bulunan Krasnovodsk'a uğramış, burada İngilizlerin desteklediği Bolşevik karşıtlarının hepsi Beyaz Ruslar tarafından gemiden alınıp öldürülmüşlerdir.¹⁰⁴

5.000-6.000 piyade, 100 makineli tüfek ve 20 kadar toptan ibaret olduğu tahmin edilen diğer Rus ve Ermenilerden oluşan düşman kuvveti yine vapurlarla Derbent ve Petrovsk şehirlerine nakledilmişlerdir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ BDH; K.: 3820, D.: 11, F.: 7, 81.

¹⁰¹ Lionel Dunstarville (1865-1946). İngiliz general. 1884'te piyade subayı olarak önce Hindistan ordusunda, daha sonra da Çin'de görev yaptı. 1917'de, Müttefik kuvvetlerin komutanı olarak, Alman-Türk kuvvetlerine karşı İran'da savaştı ve bu kuvvetlerin Hindistan'a geçmesini engelledi. Ağustos 1918'de, 39'uncu İngiliz Tugay Komutanı olarak Ermenilere yardım için tugayıyla Enzeli'den Bakü'ye geldi. Yeğin, s. 59.

¹⁰² İran'ın Gilan eyaletinde, Hazar Denizi'nin güneybatısında bir liman şehridir. Yeğin; s. 50.

¹⁰³ 39'uncu İngiliz Tugayı Komutanı General Dunstarville'nin yerine atanan W. Thomson, 17 Kasım 1918'de 2.000 kişilik Hintli ordu birliğinin başında Bakü'ye geldi ve kendisini vali ilan ederek şehirde sıkıyönetim kuralları uyguladı. Temmuz 1919'da buradan ayrıldı. Yeğin; s. 74.

¹⁰⁴ Kurat; s. 540. Yüceer; agm.; s. 756-757.

¹⁰⁵ Yeğin; s. 50.

15 Eylül saat 10.30'da Bakü'den 5'inci Kafkas Tümeni karargâhına gelen iki kişilik bir heyetle şehrin teslim şartları kararlaştırılmıştır. Bu şartlar şunlardır:

1. Bakü kayıtsız şartsız derhâl teslim edilecek.
2. Şehri savunan askerler teslim olacaklar.
3. Her türlü silah ve cephane ile devlet malı eşya ve binalar teslim edilecek.
4. Nargin Adası'nda bulunan Türk, Alman ve Avusturyalı esirler teslim edilecek.
5. Silah depoları, erzak, otomobil ve kamyonları, zırhlı otomobilleri ve uçaklarla birlikte bütün malzemeleri teslim edilecek.
6. Gelen bu heyete halkın can ve mal emniyetinin sağlanacağı ve kimseye zarar verilmeyeceğine dair Kafkas İslam Ordusu Komutanlığınca yazılan beyannameler verilmiş ve şehre gönderilmiştir. Böylece sokak çarpışmalarına girilmeden ve fazla zayıat verilmeden Bakü teslim alınmıştır.¹⁰⁶

Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa ile Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa 16 Eylül 1918 günü saat 10.00'da Bakü'ye girmeden önce 5'inci Kafkas Tümeni ve 15'inci Piyade Tümenlerini denetlemişler ve tümenler için bir resmigeçit töreni yaptırmışlardır.¹⁰⁷ Resmigeçitten sonra, komutanlarla ve Azerbaycan Hükûmetinin ileri gelenleriyle Bristol Otelinde, öğle yemeği yenilmiş ve görüşmelerde bulunulmuştur.¹⁰⁸

Hacikul'da bulunan Cenup Grubu Komutanı Albay Cemil Cahit Bey (Toydemir) Bakü Mevki Komutanlığına getirilmiş, şehirde asayiş ve emniyeti sağlamak için de 56'ncı Alay görevlendirilmiştir. Albay Cemil Cahit Bey, yayımladığı emirle bütün ahalinin silahlarını teslim etmesini, herkesin can ve malının Türk ordusunun koruması altında olduğunu bildirmiştir.

5'inci Kafkas Tümeni ile 15'inci Piyade Tümeni tarafından gerçekleştirilen İkinci Bakü Taarruzu otuz altı saat sürmüştür. Gence'de bulunan Kafkas İslam Ordusu karargâhı Bakü'nün kurtarılmasıyla buraya

¹⁰⁶ Yüceer; age.; s. 121.

¹⁰⁷ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*; Cilt II/II İkinci Kitap, s. 591.

¹⁰⁸ Yeğin; s. 51, 74.

nakledilmiştir.¹⁰⁹ Bakü'nün ele geçirilmesiyle Fethali Han Hoyski'nin reisi olduğu "Millî Azerbaycan Hükümeti" de Gence'den Bakü'ye gelmiştir.¹¹⁰

Bakü'nün zapt edildiği haberini alan Enver Paşa, Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya gönderdiği kutlama telgrafında "*Bakü başarısından dolayı gözlerinden öperek tebrik ederim.*" ifadesini kullanmıştır.

Türk ordusunun askerî harekâtı Bakü'nün kurtarılmasıyla bitmiş değildi. Bakü'yü tahliye eden düşman kuvvetleri Derbent ve Encikale'ye gitmişlerdi. Buralar ikinci bir mukavemet sahası ve hatta karşı taarruz için bir hazırlık mevzisi şeklini almıştı. Bu durumda Bakü'nün işgali büyük bir başarıydı, ancak kesin sonuç alınmamıştı. Çünkü bu kuvvetler burada kaldığı sürece Bakü'nün emniyetle elde tutulması kolay olmayacaktı. Nitekim bu sırada Şimali Kafkas Cumhuriyeti'nden bir heyet İstanbul'a giderek Enver Paşa'dan askerî yardımda bulunmasını rica etmişti. Bu nedenle Türk kuvvetlerinden bir kısmının Dağıstan'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda 5'inci Tümen Bakü'de kalacak, kalan birlikler Dağıstan'a gidecekti. Enver Paşa bu hususta Nuri Paşa'ya Halil Paşa ile görüşmesini bildirmiş ve süratle hareket edilmesini istemiştir.¹¹¹

ğ. Karabağ Harekâtı

Azerbaycan Devleti'nin kurulduğu ilan edildikten sonra Ermeniler Karabağ'ı Azerbaycan'dan koparma ve Türkleri Karabağ'dan uzaklaştırma faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır.¹¹² 6.000 kişilik Ermeni kuvvetine komuta eden Antranik, Hoy mıntukasında 12'nci Piyade Tümenine karşı giriştiği mücadelede yenilgiye uğramış, 22 Haziran 1918 tarihinde Nahçıvan ve Culfa dolaylarına çekilmiştir. Antranik'in burada genel bir taarruza hazırlandığı ve Nahçıvan'daki Türk köylerinde katliamlar yaptığı yolunda haberler alınması üzerine, onu Nahçıvan'dan çıkarmak ve bu bölgede yaptığı zulümleri önlemek için, 4'üncü Kolorduya bağlı 11'inci Kafkas Tümeni görevlendirilmiştir. 19 Temmuz 1918'de Nahçıvan'a karşı harekete geçen 11'inci Kafkas Tümeni 3.000 piyade ve 600 süvariden oluşan Ermeni kuvvetini mağlup ederek 20 Temmuz'da Nahçıvan'ı ele geçirmiştir. Bunun üzerine Antranik kuvvetleri Karabağ istikametinde doğuya doğru çekilmek zorunda kalmışlardır. Karabağ mıntukasına gelen Antranik, buradaki Türk

¹⁰⁹ Yüceer; agm.; s. 757-758; Nâsır Yüceer, "*Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a Askerî ve Siyasi Yardımı*", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2003, s. 300-301.

¹¹⁰ Kurat; s. 539.

¹¹¹ Kurat; s. 540. İ.Berkuk; *Büyük Harp'te (334) Şimali Kafkasdaki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri*, 94 Sayılı Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı, 1 Eylül 1934, Sayı 35, Askerî Matbaa, s.52. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*; Cilt II/II İkinci Kitap, s. 592.

¹¹² Yüceer; agm.; s. 759.

nüfusunu eriterek bölgenin tümüyle Ermenilerin kontrolüne girmesini sağlamak amacıyla faaliyete başlamıştır.

Tanık civarında bulunan Antranik kuvvetleri bu bölgede seferberlik ilan ederek 15 yaşından 45 yaşına kadar olan Ermenileri silahaltına alarak 5.000 kişilik bir kuvvet toplamışlar ve Müslüman köylerine saldırmışlardır. Ermeni Hükûmetinin de Antranik ile mutabık olduğu öğrenilmiş ve bu duruma gelmesine Erivan'ın yardım ettiği anlaşılmıştır. Karabağ'da bulunan Ermenilerin Gence yakınlarına kadar faaliyette buldukları, bunların Bakü'deki kuvvetlere yardım etmesinden endişe edildiği için Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa tarafından gerekli tedbirlerin alınması emredilmiştir.¹¹³

Ağustos sonlarına doğru Antranik çeteleri ve onların kışkırttığı Karabağ Ermenileri Türklere karşı baskılarını ve saldırılarını iyice artırmışlardır. Kafkas İslam Ordusu birliklerinin ağustos başlarından itibaren başlayan Bakü kuşatması ancak 15 Eylül'de şehrin zapt edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bakü'deki harekâtın uzun sürmesi Karabağ Harekâtı'nı geciktirmiş, Antranik çeteleri ve onların kışkırttığı Karabağ Ermenileri Türklere karşı saldırıya geçerek katliam yapmaya başlamışlardır. Albay Cemil Cahit Bey, Karabağ Harekâtı'nı gerçekleştirecek olan 1'inci Azerbaycan Tümeni Komutanlığına atanmıştır. Söz konusu tümeni teşkil edecek birlikler 23 Eylül tarihinden itibaren Ağdam'da toplanmaya başlamış, 6 Ekim itibarıyla harekât için hazırlıklarını tamamlayarak 7 Ekim'de ileri harekâta başlamıştır.¹¹⁴ Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, 7 Ekim tarihli raporunda Kafkasya'nın kuzeyine ilerlediklerini 6 Ekim'de öğleden sonra Derbend'i işgal ettiklerini ve Karabağ'da dağlara firar eden Ermenilerin kısmen silahlarını teslim ettiklerini belirtmiş, ileri harekâtın devam ettiğini bildirmiştir.¹¹⁵

Arazinin son derece engebeli ve sarp oluşu, piyadenin yayılarak ilerlemesine engel olmuştur. Şuşa'ya ulaşabilmek için bu mevkinin müstahkem kapısı niteliğinde bulunan Askeran'a 9'uncu Kafkas Alayı cepheden taarruza geçmiş ve 25'inci Tabur düşmanı güneyden kuşatmıştır. Böylece Askeran'ı savunan Ermenilerin mukavemetleri kırılmış ve Ermeni kuvvetleri stratejik açıdan önemli bir mevki olan Askeran Boğazı'nı kaybetmişlerdir. Şuşa'ya ilerleyen Türk birliği ile muharebeye cesaret edemeyen Antranik, kuvvetlerini Şuşa'nın güneyine çekmek zorunda kalmış, bu suretle Şuşa savaşılmadan ele geçirilmiştir. Şehirde huzur ve asayiş sağlamak maksadıyla Ermeni ve Türk mahallelerine askerler

¹¹³ BDH; K.: 3819, D.: 7, F.: 31, 31-1, 31-3, 31-5, 31-6.

¹¹⁴ Yüceer; age.; s. 133.

¹¹⁵ BDH; K.: 3823, D.: 23, F.: 66; BDH; K.: 3823, D.: 23, F.: 66-1.

yerleştirilmiştir. Antranik kuvvetlerinin takibine de bir keşif müfrezesi ile devam edilerek Kaledere mıntıkasında temas sağlanmıştır. Kerus istikametinde Ermenilere karşı harekete geçen milis kuvvetleri 18 Ekim’de onları Kerus’un güneyine sürmüştür. 14 Ekim’de Şuşa’nın doğusunda Ermeni çetelerinin toplandığı haberinin alınması üzerine bölgeye 16 Ekim’de bir süvari bölüğü sevk edilmiştir. Ancak arazinin harekâta elverişsiz olması ve Ermeni çetelerinin kuvvetinin tahmin edilenden fazla olması sebebiyle süvari bölüğü başarı sağlayamamaya geri çekilmiştir. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığınca 1’inci Azerbaycan Tümeninin esaslı olarak yeniden teşkil edilmesi için Tümen Komutanı Albay Cemil Cahit Bey’e 20 Ekim’de emir verilmiştir. Bu teşkilatın 9’uncu Kafkas Alayı taburlarının Azerbaycan Alaylarına taksim edilmesi suretiyle yapılması planlanmıştır. Teşkilatlanmaya Alayların Şuşa ve Ağdam’ın Mesutlu mıntıkasında başlanmıştır. Teşkilatlanmanın tamamlanmasından sonra 1’inci Azerbaycan Tümeninin bütün Karabağ bölgesinde Ermeni çetelerine karşı taarruza geçmesine ve bu çetelerin etkisiz hâle getirilmesine karar verilmiştir. Talat Paşa Hükûmetinin istifa etmesinden sonra yeni hükûmeti kuran Ahmet İzzet Paşa’nın imzası ile 9’uncu Orduya ve Kafkas İslam Ordusuna 23 Ekim’de gönderilen emirle Karabağ Harekâtı’nın derhâl durdurulması istenmiştir. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığınca, Karabağ’da bulunan Osmanlı birliklerinin bağlı buldukları tümene katılmaları ve 1’inci Azerbaycan Tümeninin de Azerbaycanlı General Yusuf’f’a teslim edilmesi emredilmiştir. 8 Kasım’da Ağdam’a gelen General Yusuf’f’a 2’nci Azerbaycan Tümeni devredilmiş, 9’uncu ve 106’ncı Piyade Alayları buradan ayrılarak 5’inci Kafkas Tümeni’ne katılmak üzere Bera’ya intikal etmiştir. 7 Ekim 1918’de başlayan Karabağ Harekâtı’nın Osmanlı birlikleri tarafından gerçekleştirilen safhası bir ay sürmüş ve 8 Kasım’da emir - komutanın, Azerbaycanlı General Yusuf’f’a devredilmesiyle sona ermiştir.¹¹⁶

6. Azerbaycan’ın Tahliyesi

Bakü’nün Türkler tarafından ele geçirilmesi başlı başına büyük bir başarı olmakla beraber diğer devletler nezdinde olumsuz bir etki bırakmıştır. Bu başarının kalıcı olması için İttifak devletlerinin Büyük Harp’i kazanması gerekiyordu. Artık her şey İtilaf devletlerine karşı sürdürülen savaşın sonucuna bağlıydı.¹¹⁷

Bulgaristan’ın 30 Eylül 1918’de İtilaf devletleriyle mütareke imzalayarak savaştan çekilmesinin ardından Almanya da 4 Ekim’de Mütareke isteğiyle İtilaf devletlerine başvuruda bulunmuştur. Bu suretle

¹¹⁶ Yüceer; age.; s. 133-136.

¹¹⁷ Kılıç; s. 336.

İttifak devletleri arasında çözülme başlayınca Osmanlı Devleti de İtilaf devletleri nezdinde mütareke zemini aramaya başlamıştır.¹¹⁸

Mütareke müzakereleri 27 Ekim’de Mondros’ta başlamıştır. Henüz ateşkes antlaşması imzalamadan önce, Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında müzakereler sırasında İtilaf devletleri adına yetkili kılınan Amiral Calthorpe Türk birliklerinin bütün Kafkasya’yı tahliye etmesini talep etmiştir. Nitekim mütareke şartlarının ağır olacağını gösteren ilk gelişme, Sadrazam ve Erkân-ı Harbiyye-yi Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Ahmet İzzet Paşa’nın Şark Orduları Grubu Komutanı’na 21 Ekim 1918 tarihinde gönderdiği emirle ortaya çıkmıştır. Emirde, Brest-Litovsk sınırları haricinde Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Kuzey İran hatta Batum Anlaşması sonucunda elde edilen Ahıska ve Ahılkelek’in tahliye edilmesi ve Şark Orduları Grubunun lağvedildiği bildirilmiştir. Kafkasya’nın tahliyesini hızlandırmak için Harbiye Nezaretinin aldığı karar ile 27 Ekim’de Şimal ve Cenup Kafkas Orduları (Kafkas İslam Ordusu) lağvedilmiştir. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’daki birlikler 9’uncu Ordunun emrine verilmiştir. Bu karara göre bu birliklerdeki subay ve erler istedikleri takdirde gizli ve açık Osmanlı Hükûmeti ile hiçbir münasebette bulunmamak şartıyla Azerbaycan Hükûmeti emrine girebileceklerdi. Azerbaycan ve Dağıstan ordularında görev yapmaya istekli çok sayıda subay ve er çıkmıştır. Bu görevi kabul eden subay ve erler ilgili devletle üç yıllık bir kontrat imzalayacaklar ve bu kontrat bir yıldan önce iptal edilmeyecekti. Ancak 27 Ekim tarihinde Harbiye Nezaretinden gelen emir doğrultusunda 9’uncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa’nın verdiği emirle mevcut durum tamamen değiştirilmişti. 9’uncu Ordunun emrinde “*Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’da hiçbir Osmanlı subay ve eri ile silah ve cephanenin kalmayacağı, 30 Aralık tarihine kadar buraların tamamen boşaltılacağı, kalanlar hakkında kanuni tabikatin yapılacağı*” bildirilmiştir. Bu son emirle Nuri ve Yusuf İzzet Paşaların Azerbaycan ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Ordu Komutanlıklarında kalmalarına imkân kalmamıştır.

Ahmet İzzet Paşa’nın 29 Ekim 1918 tarihinde verdiği emir ile de 24 Ekim tarihinden itibaren altı hafta içinde Kafkasya’nın Brest-Litovsk Antlaşması haricinde işgal edilen yerlerinin tahliye edilmesinin zorunlu olduğu belirtilmiştir. Tahliye hususunun ve geriye erzak sevkiyatının hızlandırılması da emre eklenmiştir. Bu şekilde 4 Aralık 1918’e kadar tahliyenin tamamlanması hedeflenmiştir.¹¹⁹

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalanmış, ancak bu gelişme, haberleşme vasıtalarının yetersiz olması sebebiyle Kafkasya’da

¹¹⁸ Sarı; s. 168.

¹¹⁹ age.; s. 177-178.

birkaç gün sonra duyulmuştur. Anlaşma'nın, Kafkaslarla ilgili olan 11'inci maddesiyle;

“İran'ın kuzeybatısındaki Osmanlı kuvvetlerinin derhâl harpten evvelki hudut gerisine celbi hususundaki evvelce verilmiş olan emir icra edilecektir. Maverayı Kafkas'ın evvelce Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden, bölgenin kalan kısmı müttefikler tarafından mahallî durum yerinde tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir.”¹²⁰

15'inci madde ile de

“Bütün demir yollarına İtilaf kontrol görevlileri yerleştirilecektir. Bunlara bugün Osmanlı Hükûmetinin kontrolü altında bulunan Maverayı Kafkas demir yolları da dâhildir. Bu Kafkas demir yolları serbest ve tam olarak İtilaf memurlarının idaresine verilecektir. Ahalinin ihtiyaçlarının giderilmesi nazarı dikkate alınacaktır. Bu maddeye Batum'un işgali de dâhildir. Osmanlı Hükûmeti Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır.”¹²¹ hükümleri yer almıştır.

30 Ekim'de Mondros Mütarekesi imzalandığında Azerbaycan'da Nuri Paşa'nın komutasında Kafkas İslam Ordusu, bu Ordunun emrinde 5'inci Kafkas Tümeni, 36'ncı Tümenin 106'ncı Alayı ve 36'ncı Tümeden bir topçu taburu bulunmaktaydı.¹²²

Mütarekenin muhtevası Azerbaycan ve Dağıstan'da tam olarak bilinmediği için buradaki birlikler ümit ve iyimserlik içinde günlük görevlerine devam etmişlerdir. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı ile Şimali Kafkas Komutanlığının lağvedildiği, mütareke yapıldığı, Brest-Litovsk Antlaşması dışında Osmanlı birliklerince işgal edilen arazinin boşaltılması emri 5 Kasım 1918'de Bakü'deki Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına ulaşmış, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa da bu emri 11 Kasım 1918 tarihinde Petrovsk karşısındaki 15'inci Piyade Tümeni Komutanı'na iletmiştir.

Böylece Enver Paşa'nın savaşın başından beri uygulamayı düşündüğü Turan ittifadı emelleri sona ermiştir.¹²³ Bu suretle Brest-Litovsk Antlaşması ile ana vatana katılan Kars, Ardahan ve Batum sancağını kurtarabilmek için

¹²⁰ age.; s. 170-171.

¹²¹ age.; s. 172.

¹²² Kafkas Cephesi, C II/II, s.638'den aktaran Sarı; s. 178.

¹²³ Tevfik Bıyıklıoğlu - Tevfik Ercan; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, X. Cilt, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1985, s. 494.

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 95-137

bunun dışında kalan Dağıstan ve Azerbaycan'ın ve Batum Antlaşmaları ile alınan Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'nün boşaltılmasına karar verilmiştir.¹²⁴

İtilaf devletleri tarafından Kasım 1918'de irtibat subayı Yarbay Murphy vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne bir nota verilerek Mondros Ateşkes Anlaşması'nın ilgili hükümlerinin uygulanması istenmiştir. Bu kapsamda bütün Türk birliklerinin 1914 yılındaki Türk-Rus sınırına çekilmesi ve Elviye-i Selase dâhil bütün Kafkasya'nın tahliye edilmesi istenmiştir. İngilizler Bakü'yü işgal düşüncesinde olduklarından Azerbaycan ordusuna katılan Türk birlikleri de dâhil olmak üzere tahliyenin hızla bitirilmesini talep etmekteydiler.

Harbiye Nezaretinin emri ile Kafkas İslam Ordusu ve Şimali Kafkas Komutanlığı lağvedilmiş olduğundan Kuzevbatı İran'ın ve tüm Kafkasya'nın boşaltılması görevi Yakup Şevki Paşa komutasındaki 9'uncu Orduya verilmiştir. Cevat Paşa, 9'uncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılması için her an hazır olunması gerektiğini bildirmiştir.¹²⁵ Yakup Şevki Paşa, Azerbaycan ve Kuzev Kafkasya'da Osmanlı birliklerine mensup hiç kimsenin ve teçhizatın kalmamasını, 30 Aralık tarihine kadar buraların tamamen boşaltılmasını istemiş, kalanlar hakkında da kanuni soruşturma yapılacağını bildirmiştir.

Osmanlı Devleti her imkândan faydalanarak Kafkasya'daki askerî birlikleri geri çekmeye başlamıştır. Harbiye ve Bahriye Nezaretleri ile yapılan yazışmalardan sonra Brest-Litovsk Antlaşması dışındaki işgal edilen yerlerin 21 Ekim-5 Aralık 1918 tarihleri arasında altı hafta içinde,¹²⁶ Azerbaycan ve Dağıstan'ın da iki ay içinde boşaltılması kararlaştırılmıştır.

Azerbaycan ve Kuzev Kafkasya'nın tahliyesinde şu yol izlenmiştir: Kuzev Kafkasya'daki birlikler önce tren ile Bakü'ye sevk edilecek, buradaki birliklerle birlikte Gence-Tiflis demir yoluyla Batum'a nakledilecekti. Sevkiyatın bir kısmı Gürcistan demir yolları kullanılarak yapılacaktır.¹²⁷

9'uncu Ordudan alınan emir gereği Osmanlı birliklerinin tahliyesine önce Petrovsk cephesinden (Dağıstan) başlanması kararlaştırılmıştır. Nuri Paşa tahliyenin en geç 14 Kasım akşamına kadar bitirilmesi gerektiğini, gecikildiği takdirde İngilizlerden pek çok uygunsuz hareketin yönelebileceğini Yusuf İzzet Paşa'ya bildirmiştir. Yusuf İzzet Paşa 15'inci Tümen Komutanı'na nakliyatın 27 Kasım akşamına kadar tamamlanmasına dair emir vermiştir. 15'inci Tümen Petrovsk'tan hareket ederek 26 Kasım'da

¹²⁴ Bıyıklıoğlu-Ercan; *Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 1999, s. 225. Yüceer; age.; s. 160.

¹²⁵ Yüceer; age.; s. 159.

¹²⁶ BDH; K.: 3828, D.: 41, F.: 010-02.

¹²⁷ Sarı; s. 178.

Derbent'e gelmiştir. Aynı gün tümen karargâhını taşıyan tren tümen bandosunun çaldığı veda marşları ve Derbent halkının gözyaşları arasında Haçmaz istikametine hareket etmiştir. Yaklaşık bir buçuk ay önce zapt edilen ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükûmetinin ilan edildiği şehir olan Derbent hüzünlü bir şekilde geride bırakılmıştır. 15'inci Tümen Karargâhı 29 Kasım'da Gence'ye ulaşmış, aynı gün tümenin son kademeleri Bakü'nün hemen batısında bulunan Balaçarı İstasyonu'na gelmiştir.

Mütareke gereği Bakü, İngiliz işgali altına gireceğinden Enzeli'deki İngiliz Generali Thomson, mütarekeden altı gün sonra 5 Kasım 1918'de Nuri Paşa'dan Bakü'nün kendilerine teslim edilmesini talep etmiştir.¹²⁸ 12 Kasım 1918'de Bakü'ye bir heyet göndererek Bakü'nün 17 Kasım 1918'de saat 10.00'da işgal edileceğini, şehirde kalanların esir edileceğini, bu nedenle 14 Kasım'a kadar Bakü'nün tahliyesini Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'dan istemiştir.¹²⁹ Nuri Paşa, General Thomson'dan Bakü'nün işgali konusunu Azerbaycan Hükûmeti ile konuşmasını istemiş ise de İngiliz Generali Azerbaycan Hükûmetini tanımadığını ifade etmiştir. General Thomson, Nuri Paşa ve Mürsel Paşa'nın 17 Kasım 1918'e kadar Petrovsk cephesindeki kuvvet taşınmayacağından sürenin 26 Kasım'a kadar uzatılması yönündeki isteklerini geri çevirmiştir.¹³⁰ General Thomson, 14 Kasım 1918 akşamına kadar nakliyatın bitirilmiş olmasında ısrar etmiştir.¹³¹

Asayişin sağlanması için ayrılan 13'üncü Kafkas Alayı dışındaki bütün Osmanlı birlikleri Gence'ye gitmek üzere 16 Kasım tarihine kadar Bakü'den ayrılmışlardır. 16-17 Kasım 1918'de Bakü civarındaki 5'inci Kafkas Tümeni birliklerinden 13 ve 106'ncı Kafkas Alayları Gözdek civarına, 5'inci Kafkas Tümeni Karargâhı ve 2'nci Azerbaycan Tümeni Hırdalan mıntikasına taşınmışlardır. Kafkas İslam Ordusu karargâhı Hırdalan'da bulunuyordu.¹³²

Alman ve Avusturya Konsolosluklarına yazılan bir yazıyla "Osmanlı birliklerinin 17 Kasım 1918 sabahı Bakü'yü tahliye edecekleri, bu tarihte Bakü'ye gelecek olan İngiliz komutanının Bakü'de bulunan Merkezî devletler (İttifak devletleri) tebaalarını tutuklayacağı, bu nedenle söz konusu tebaanın 16 Kasım 1918'de Bakü'yü terk etmeleri gerektiğine dair

¹²⁸ Sarı; s. 181.

¹²⁹ Mülga Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa 12-13 Kasım 1918 tarihli telgrafında kendisinin Azerbaycan Ordusu Komutanı olarak Azerbaycan Hükûmeti hizmetine girdiğini, Azerbaycan'da bulunan Osmanlı birliklerinin komutanlığını 5'inci Tümen Komutanı Mürsel Paşa'nın üstlendiğini bildirmiştir. BDH; K.: 3828, D.: 41, F.: 037.

¹³⁰ BDH; K.:3828, D.:41, F.:026-05.

¹³¹ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*; Cilt II/II İkinci Kitap, s. 639-640. BDH; K.: 3828, D.: 41, F.: 026.

¹³² *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*; Cilt II/II İkinci Kitap, s. 640.

bilgilendirme yapılmıştır. Ayrıca mütareke aleyhine hareket edenlerin şiddetle cezalandırılacakları belirtilmiştir.¹³³

17 Kasım'da 13'üncü Kafkas Alayı, General Thomson komutasındaki İngiliz birliğine şehri teslim ettikten sonra halkın gözyaşları arasında hüzünlü bir uğurlama ile Gence'ye gitmek üzere Balaçarı İstasyonu'na çekilmiştir.¹³⁴

17 Kasım 1918 sabahı Çar bayrağını taşıyan İngiliz filosu Bakü Limanı'na girerek General Thomson komutasındaki 1.200 kadar İngiliz askeri ile Dağıstanlı Biçerakov komutasındaki Çar ordusundan bir alay kadar Kazak ve birkaç yüz Ermeni askerini Bakü'ye çıkarmıştır. General Thomson'ı Azerbaycan Hariciye Nezareti Müsteşarı karşılamıştır. General Thomson daha önce Enzeli'ye gelen Azerbaycan heyetine Bakü'ye Rus ve Ermeni askeri sokmayacağını vadedmişti. General Thomson 19 Kasım 1918'de yayımladığı bir beyannamede "*Rusya'dan koparılmış Kafkasya'nın düşmandan kurtarılması için geldiklerini*" belirtmiştir. Azerbaycan Hükümeti bir nota ile General Thomson'ı protesto etmiştir.¹³⁵

9'uncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa tarafından verilen emir doğrultusunda Azerbaycan'da bulunan Osmanlı birliklerinden 5'inci ve 15'inci Tümenlerin Batum'a, 36'ncı Tümene bağlı birliklerin ise Gümrü'ye sevk edileceği bildirilmiştir.¹³⁶

5'inci ve 15'inci Tümenlerin Batum'a kadar mutlaka demir yoluyla sevkleri bir zorunluluktur. Bu tümenlerin kara yürüyüşüyle Batum'a hareketleri hem çok zaman alacak hem de birçok mahzurları olacaktır.¹³⁷ Ancak Tiflis'teki Osmanlı murahhası Abdülkerim Paşa'ya gönderilen bir yazıda "Azerbaycan'da nakliyat-ı askeriye için kâfi vagon ve lokomotifin olmadığı, Azerbaycan'daki birlikler ile malzemenin taşınması için 30 trene ihtiyaç duyulduğu" belirtilmiştir. Azerbaycan'daki mevcut demir yolu malzemesi bütün Osmanlı birliklerini birden nakletmeye müsait olmadığından öncelikle en uzaktaki Petrovsk cephesindeki birliklerin nakline başlanması gerekmektedir. Bilhassa Bakü'nün tahliyesi mecburiyeti de bu nakliyatı pek elzem kılmaktaydı. 15'inci Tümenin naklinden sonra sırasıyla Bakü ve diğer yerlerdeki askerinin önce Kazan mıntkasına nakline başlanacak ve 15'inci Tümeni Batum'a götüren trenler dönüşlerinde diğer birlikleri götürecektirdi; ancak daha sonra alınan bilgiye göre 15'inci Tümenin bir

¹³³ BDH; K.: 3826, D.: 35, F.: 7-28; BDH; K.: 3828, D.: 41, F.: 026; BDH; K.: 3828, D.: 41, F.: 026-11.

¹³⁴ BDH; K.: 3826, D.: 35, F.: 7-24.

¹³⁵ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*; Cilt II/II İkinci Kitap, s. 640-641.

¹³⁶ Yüceer; age.; s. 163.

¹³⁷ BDH; K.: 3826, D.: 35, F.: 7-183.

kısım birliklerini Batum'a nakletmek için önceden gönderilen yedi tren ve lokomotifler ile Gümrü'ye gönderilen mazot trenlerinin henüz gelmedikleri, bu trenlerin Gürcistan'dan giden Alman birliklerinin nakliyatında kullanıldığı haber alınmıştır. Tiflis ile Batum arasında büyük bir demiryolu köprüsü Gürcüler tarafından havaya uçurulmuştur; ayrıca Batum demiryolu hattının birkaç mahallinden kasten tahrip edildiği de haber alınmıştır. Bunların sevkiyatı sekteye uğratmak amacıyla gerçekleştirildiği muhtemeldir.”¹³⁸ Nitekim Osmanlı birliklerinin Gürcistan'dan serbest geçmeleri ve engellenmemesi için General Thomson tarafından Tiflis'e gönderilen bir subay vasıtasıyla gerekli girişimde bulunulmuştur.¹³⁹ Trenler geldikten sonra ise günde ancak bir tren kaldırılılabiliyordu. İlk parti ile 15'inci Tümen ile 5'inci Kafkas Tümeni Batum'a taşınmıştır. 36'ncı Tümenin 106'ncı ve 107'nci Alayları ile bir topçu bataryası Akstafa İstasyonu'nda trenden indirilerek 350 km'lik kara yürüyüşü ile eski sınırın gerisine alınmıştır. Brest-Litovsk Antlaşması'na göre kalan birliklerin de geriye alınması gerekmektedir. Azerbaycan ve Dağıstan'daki birliklerin geriye alınması Ocak 1919 sonuna kadar sürmüş; böylece Azerbaycan'ın tahliyesi işlemi tamamlanmıştır. Birliklerin ilgili yerlere tamamen sevk edilmesinin ardından Albay Mürsel Bey de son kafiye ile birlikte Batum'a gelmiştir.¹⁴⁰

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yı tahliye etmesinin ardından Batum ve Bakü, İngiltere tarafından işgal edilmiş, böylece Osmanlı Devleti, “Kafkas İslam Ordusu”nun harekâtıyla Kafkasya'da elde ettiği kazanımlarından vazgeçmek durumunda kalmıştır.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda birçok cephede savaşan Osmanlı Devleti, Kafkas Cephesi'nde önce Ruslarla savaşmıştır. 1917'de Rusya'da ihtilalin patlak vermesi üzerine 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Antlaşması ile Rusya savaştan çekilmiştir. Bu suretle Osmanlı Devleti Doğu'da Rus işgali altında bulunan bölgeyi kurtarmış, ancak Rusların çekildiği bölgede Ermenilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ermenilerin gerçekleştirdiği işgal ve katliamlar sebebiyle Azerbaycan'ın yardım talep etmesi üzerine harekete geçen Osmanlı kuvvetleri Kafkasya içlerine kadar ilerlemiş, geçici bir süre için de olsa Bakü'yü almış ve Hazar kıyılarına kadar ulaşmıştır. Gerçekleştirdiği bu harekât sırasında tüm sıkıntılara rağmen büyük mücadele vermiş, Ermenileri itaat altına almayı başarmıştır. Ancak 30 Ekim 1918'de

¹³⁸ BDH; K.: 3826, D.: 35, F.: 7-6; K.: 3828, D.:41, F.:4-1; K.: 3828, D.: 41, F.: 11

¹³⁹ BDH; K.: 3826, D.: 35, F.: 7-19; K.: BDH; K.: 3828, D.: 41, F.: 010-02; BDH; K.: 3828, D.: 41, F.: 11; BDH; K.: 3828, D.: 41, F.: 026-02; BDH; K.: 3828, D.: 41, F.: 35-9.

¹⁴⁰ Bıyıklıoğlu-Ercan, s. 225.

imzalanan Mondros Mütarekesi ile elverişsiz şartlar altında, büyük mücadeleler vererek ele geçirdikleri yerlerden çekilmek zorunda kalmıştır.

28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti bağımsızlığına gerçek manada Türk ordusunun Azerbaycan topraklarını işgalden kurtarmasıyla kavuşmuştur. Ancak bütün bu zorlu mücadelenin ürünü olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti uzun süre yaşayamamış, 23 aylık bir bağımsızlık döneminden sonra 27 Nisan 1920'de yeniden Rus işgaline maruz kalmıştır. Bununla birlikte, bu dönemde yaratılan millî devlet bilinci nesilden nesile tarihî miras olarak taşınarak canlı tutulmuş ve doğan uygun ortamla birlikte SSCB'nin dağılmasıyla 1991 yılında yeniden bağımsızlığını kazanmıştır.

Bölgeye yapılan harekâtın yasal zeminini, Azerbaycan ve Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1918'de Batum'da yapılan Dostluk Antlaşması oluşturmuştur. Kafkas İslam Ordusu öncelikli olarak bölgeyi teşkilatlandırmaya çalışsa da müteakiben bölgeye kuvvet sevk etmek zorunda kalmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda diğer cephelerdeki asker ihtiyacı da dikkate alındığında, Kafkaslara kuvvet sevk edilmesi Osmanlı Devleti'nin bölgeye ve bölge halkına verdiği önemi göstermektedir. Bugün neden Türkiye ve Azerbaycan'ın kalbinin aynı anda attığı, bölgede yaklaşık bir asır önce yapılan mücadeleler öğrenildikçe daha iyi anlaşılacaktır.

Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'nın bu harekâta karşı çıkmasının, Rusya ve İngiltere'nin bölge üzerinde etkin olma çabalarının temelinde Bakü petrollerinden pay sahibi olma arzusu yatmaktaydı. Ancak bölgeyi işgal etmek düşüncesinden uzak olan Osmanlı Devleti'nin bu harekâtı gerçekleştirmekteki amacı bölge halkına yardım etmek ve devamında bir İslam birliğini gerçekleştirmektir.

Kaynaklar

Arşiv

MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi

Gazeteler

Tanin

İkdâm

Telif Eserler

ARI, Kemal; Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

BARDAKÇI, Murat; Enver, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

BERKUK, İ.; Büyük Harpte (334) Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri, 94 Sayılı Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı, 1 Eylül 1934, Sayı 35, Askerî Matbaa.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik- ERCAN, Tevfik; Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 1999.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı; Cilt II/II, İkinci Kitap, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993.

KARAKÖSE, Nejdet; Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Ordusu Komutanı Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil), Ötüken Yayınları, Ankara, 2012.

KURAT, Akdes Nimet; Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

SARI, Mustafa; Türkiye - Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

TOKER, Hülya – ASLAN, Nurcan; Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, C 3, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar; Editör: Baskın ORAN, Cilt 1 (1919-1980), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

YEĞİN, Süleyman İzzet; Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15'inci Piyade Tümeni, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Mehmet Korkmaz, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2006.

YÜCEER, Nâsır; Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Makaleler

ÇOLAK, Mustafa; "Alman Belgelerinde Bakû Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi", Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX: Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul),

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

ERASLAN, Cezmi; “I. Dünya Savaşı ve Türkiye”, Türkler Ansiklopedisi, Cilt 13, Ankara, 2002.

GÖRGÜLÜ, İsmet; On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922-Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 126.

KILIÇ, Selami; “Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya’daki Bazı Askerî ve Siyasi Gelişmeler”, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001 – İstanbul), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

ÖZTOPRAK, İzzet, “Maverayı Kafkas Hükümeti”, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001 – İstanbul), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

SELVİ, Haluk; “Anadolu’dan Kafkasya’ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan”, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

YEL, Selma; “Osmanlı Ordusunun Kafkasya Harekâtı ve Bakû’nün Kurtarılması”, Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, Ağustos 2003.

YÜCEER, Nâsır; “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan ve Dağıstan’a Askerî ve Siyasi Yardımı”, Türkler Ansiklopedisi, Cilt 13, Ankara, 2002.

Tezler

ŞAHİN, Enis, “Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)”, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1996.